

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 20 (1999)

Δελτίον ΧΑΕ 20 (1998-1999), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Δημητρίου Ι. Πάλλα (1907-1995)

Μάστορες, πρωτομάστορες και μηχανικοί των μεσαιωνικών οχυρώσεων της Ρόδου

Ηλίας Ε. ΚΟΛΛΙΑΣ

doi: [10.12681/dchae.1203](https://doi.org/10.12681/dchae.1203)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΟΛΛΙΑΣ Η. Ε. (1999). Μάστορες, πρωτομάστορες και μηχανικοί των μεσαιωνικών οχυρώσεων της Ρόδου. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 20, 149–164. <https://doi.org/10.12681/dchae.1203>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Μάστορες, πρωτομάστορες και μηχανικοί των
μεσαιωνικών οχυρώσεων της Ρόδου

Ηλίας ΚΟΛΛΙΑΣ

Δελτίον ΧΑΕ 20 (1998), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Δημητρίου Ι. Πάλλα (1907-1995) • Σελ. 149-164

ΑΘΗΝΑ 1999

ΜΑΣΤΟΡΕΣ, ΠΡΩΤΟΜΑΣΤΟΡΕΣ ΚΑΙ ΜΗΧΑΝΙΚΟΙ ΤΩΝ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΟΧΥΡΩΣΕΩΝ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ

Όταν οι ιππότες του Αγίου Ιωάννου της Ιερουσαλήμ πήραν τη Ρόδο το 1309/10, βρήκαν μια αρκετά ισχυρή οχύρωση, όπως υποδηλώνει το γεγονός ότι πολιορκούσαν την πόλη τρία έως τέσσερα χρόνια¹. Εξάλλου, ήταν αρκετά ισχυρή και απόρθητη τουλάχιστον από το πρώτο μισό του 13ου αιώνα, διότι δεν μπόρεσε ο στρατός του αυτοκράτορα Ιωάννη Βατάτζη² το 1233 να την εκπορήσει και να την αποσπάσει από τα χέρια του Λέοντα Γαβαλά, που την κατείχε από το 1204 ως ανεξάρτητος άρχοντας³. Το ίδιο περίπου συνέβη και αργότερα, όταν το 1248 κατέλαβαν την αφρούρητη πόλη οι Γενουάτες⁴. Ο βυζαντινός στρατός με μεγάλη δυσκολία και μετά από συνθήκη με τους πολιορκημένους ανακατέλαβε τη Ρόδο.

Εν τούτοις, από τις πρώτες δεκαετίες της ιπποτικής κατοχής, οι Ιωαννίτες άρχισαν να επισκευάζουν και να επεκτείνουν σιγά σιγά τη ροδιακή οχύρωση. Η παλαιότερη, από όσο τουλάχιστον γνωρίζω, μαρτυρία για το οχυρωματικό έργο των ιπποτών είναι του γερμανού περιηγητή Ludolf de Suchen⁵, που πέρασε από τη Ρόδο στα χρόνια του μεγάλου μαγίστρου Elion de Villeneuve (1319-1346) και παρατήρησε έντονη οικοδομική δραστηριότητα στα τείχη και, γενικά, στην πόλη. Διατηρήθηκε το οικόσημο του Elion de Villeneuve⁶ μόνος μάρτυρας της οικοδομικής δραστηριότητάς του στην οχύρωση, εντειχισμένο στη νότια όψη της νοτιοανατολικής πύλης του Κολλάκιου, της πύλης της Καστελλανίας⁷

(Εικ. 1). Ήδη λοιπόν από την εποχή του Villeneuve οι Ιωαννίτες ιππότες προσπάθησαν να επεκτείνουν την πόλη ανατολικά.

Από το έργο των διαδόχων του Villeneuve μέχρι τον Juan Fernadez de Heredia (1377-1396) δεν σώθηκε καμιά ένδειξη πάνω στο τείχος. Αρχαιακή πηγή (Nat. Library of Malta Rubrica et Regule Statuorum Arch. 69, φ. 33) και ο Bosio αναφέρουν ότι ο μεγάλος μάγιστρος Dieudonné de Gozon⁸ (1346-1353) οικοδόμησε το μόλο του λιμανιού και έκλεισε την πόλη από τη θάλασσα. Ο ανατολικός όμως μόλος του λιμανιού υπήρχε από τα ελληνοιστικά χρόνια και υπάρχει μέχρι τώρα. Μήπως τον επισκεύασε ή τον επεξετέινει; Ή οικοδόμησε το βορινό μόλο, στο ανατολικό άκρο του οποίου αργότερα ο μεγάλος μάγιστρος Philibert de Naillac⁹ οικοδόμησε τον ομώνυμο πύργο; Το συναξάρι του αγίου Φανουρίου¹⁰ αναφέρει ότι την εποχή του μητροπολίτη Ρόδου Νείλου Διασορινού (1357-1369) ο «εξουσιαστής της Ρόδου» αποφάσισε να «ἀνακτίσει τὰ τείχη τῆς χώρας» και έδωσε εντολή να αποσπάσουν οικοδομικό υλικό από ερειπωμένα κτίσματα νότια της πόλης. Αυτή η πληροφορία, κατά τη γνώμη μου, απηχεί την προσπάθειά των ιπποτών στα μέσα του 14ου αιώνα να ενισχύσουν την οχύρωση και να επεκτείνουν την πόλη.

Ο μεγάλος μάγιστρος Juan Fernandez Heredia (1377-1396) και ο διάδοχός του Philibert de Naillac (1396-1421) επισκεύασαν, ενίσχυσαν και πιθανότατα ανα-

1. Bosio, 32 κ.ε. Vertot 1726, 1, σ. 493-500. Le Roulx 1904, σ. 272-284. Παπαχριστοδούλου, σ. 271 κ.ε.

2. *Νηηγόρος Βλεμμύδης*, έκδ. Λειψίας 1896, σ. 62. Παπαχριστοδούλου, σ. 259. Σαββίδης 1983, σ. 414-416. Σαββίδης 1987, σ. 314 κ.ε. Κόλλιας 1994, σ. 78.

3. Σαββίδης 1981. Σαββίδης 1983. Σαββίδης 1987, σ. 301-304.

4. *Ακροπολίτης*, έκδ. Βόννης 1837, σ. 92-95. *Σκουταριώτης*, έκδ. Σάθα 1894, σ. 499. *Εφραίμμος Μοναχός*, έκδ. Βόννης 1840, σ. 346-347. Σαββίδης 1983, σ. 420. Παπαχριστοδούλου, σ. 259-261. Κόλλιας 1994, σ. 78.

5. Gabriel, 1, σ. 107.

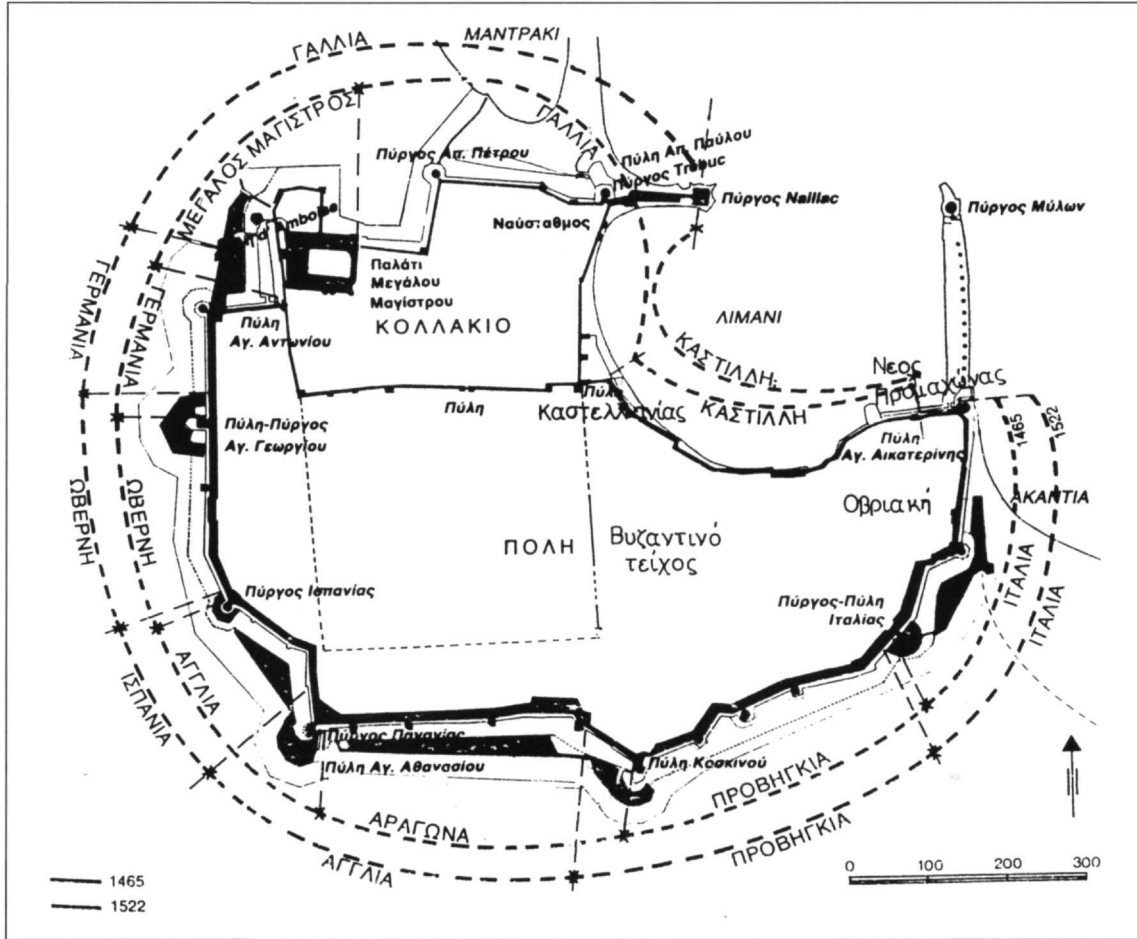
6. Ό.π., σ. 66, 101 και 107, πίν. XV, 3.

7. Κόλλιας 1992, σ. 99 κ.ε.

8. Bosio, σ. 85. Gabriel, 1, σ. 108 σημ. 2.

9. Gabriel, 1, σ. 72-73, πίν. XXIV-XXV και εικ. 40. Ενώ αυτό το άρθρο είχε παραδοθεί προς δημοσίευση, ανασκαφική έρευνα στον ανατολικό μόλο των Μύλων απέδειξε ότι οι ιππότες εγκλώβισαν τον ελληνοιστικό μόλο με νέες κατασκευές προς τα ανατολικά και τα δυτικά και αύξησαν το πλάτος του. Επομένως αίρονται οι αμφιβολίες. Είναι βέβαιο πλέον ότι ο D. de Gozon μετασκεύασε ριζικά τον ανατολικό ελληνοιστικό μόλο του λιμανιού.

10. Δουκάκης, 12, σ. 209. Κόλλιας 1994, σ. 80.

Εικ. 1. Η οχύρωση της Ρόδου με τις θέσεις μάχης των «γλωσσών».

διοργάνωσαν τα τείχη και τους πύργους της βορειο-ανατολικής πλευράς της πόλης και του λιμανιού¹¹. Ο τελευταίος μάλιστα οικοδόμησε στο βορειοδυτικό άκρο του λιμανιού τον ομώνυμό του πύργο (Εικ. 2), που κατέρρευσε από το σεισμό του 1863. Αν κρίνουμε από το εντειχισμένο οικόσημο του Naillac στο στενό πύργο που προβάλλει στο μέσον της οχύρωσης του λιμανιού, πρέπει ο παραπάνω μεγάλος μάγιστρος να ενίσχυσε το τείχος και σε αυτή τη θέση ή να το επεξέτεινε μέχρι αυτό το σημείο¹².

Το γεγονός ότι τα παλαιότερα εντειχισμένα οικόσημα¹³ μεγάλων μαγίστρων (τεκμήρια οικοδομικής δραστη-

ριότητας), στο τμήμα της δυτικής και της νότιας οχύρωσης που αρχίζει από την πύλη του Αγίου Αντωνίου και τελειώνει στην πύλη του Αγίου Ιωάννου (Εικ. 1), είναι του μεγάλου μαγίστρου Anton Fluvian (1421-1437), μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι την εποχή του οι ιππότες άρχισαν να επεκτείνουν το τείχος και να μεγαλώνουν την περίμετρο της πόλης (Εικ. 3) δυτικά και νότια. Πιθανώς μέχρι τότε στην παραπάνω περιοχή να ήταν σε χρήση ακόμα το παλαιό βυζαντινό τείχος¹⁴ (Εικ. 1).

Σε έγγραφο¹⁵ (Nat. Library of Malta Lib. Bul. Arch. 346, φ. 174-175), του τέλους του 1422 ή των αρχών του 1423,

11. Gabriel, 1, σ. 63-76 και 108.

12. Ό.π., σ. 63 και 108.

13. Ό.π., σ. 96-99.

14. Κόλλιας 1992. Κόλλιας 1994, σ. 72-80, εικ. I-II, και 31-33.

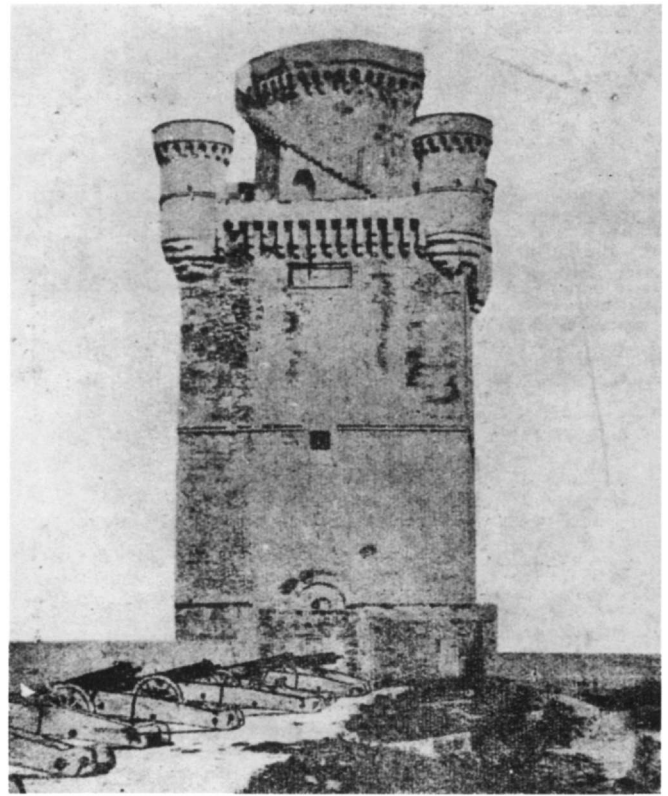
15. Τουρπανλής 1995, σ. 84 κ.ε. και 232-234.

αναφέρεται ότι ο μεγάλος μάγιστρος Anton Fluvian επανέφερε στην Επάνω Οβριακή τους Εβραίους, που ο προγενέστερος μεγάλος μάγιστρος Philibert de Naillac είχε μετακινήσει για άγνωστους λόγους στην Κάτω Οβριακή, με αποτέλεσμα η Επάνω συνοικία να μείνει έρημη και να καταντήσει, σύμφωνα με το έγγραφο, περιοχή ενεδρών και φόνων. Εκτός των άλλων, όμως, τα σκουπίδια που συσσωρεύονταν εκεί παρασέρνονταν από τα νερά της βροχής και έπεφταν στο λιμάνι που καταντούσε, πάντα σύμφωνα με το παραπάνω έγγραφο, απλήσιαστο από τα πλοία. Το τελευταίο γεγονός μας κάνει να υποθέτουμε ότι η Επάνω Οβριακή βρισκόταν κοντά στο λιμάνι (Εικ. 1). Μήπως όμως θα πρέπει να υποθέσουμε επιπλέον ότι μέρος της βορειοανατολικής πλευράς της πόλης, όπου βρισκόταν το λιμάνι, ήταν ακόμα ατείχιστο και έτσι τα νερά της βροχής εύκολα παρέσυραν τα σκουπίδια και τα έριχναν στη θάλασσα; Είναι πολύ πιθανό.

Το πρόβλημα της συσσώρευσης σκουπιδιών στα λιμάνια το είχαν αρκετές παραθαλάσσιες πόλεις κατά το Μεσαίωνα και αργότερα στη δυτική Ευρώπη και στον ελληνικό χώρο, παρά το γεγονός ότι, σε ορισμένες τουλάχιστον από αυτές, είναι βέβαιο ότι τείχος διαχώριζε την πόλη από το θαλάσσιο χώρο. Στο Ηράκλειο¹⁶ λ.χ. της Κρήτης, το 1323, οι κάτοικοι έριχναν σκουπίδια πάνω στα τείχη και στη συνέχεια αυτά έπεφταν στο λιμάνι. Το 1356 η ενετική Σύγκλητος¹⁷, ανάμεσα στα άλλα, συνιστά στις αρχές της παραπάνω πόλης να διοχετεύσουν τα νερά του οικισμού έξω από το λιμάνι για να εμποδιστεί η κάθοδος σκουπιδιών σε αυτό. Αργότερα, το 1584, αναφέρεται ότι χρειαζόταν δαπάνη 800 δουκάτων για να αλλάξει η κλίση των δρόμων των Χανίων¹⁸, ώστε να μην παρασύρονται τα σκουπίδια από τα νερά της βροχής και διοχετεύονται στο λιμάνι.

Τα παραπάνω παραδείγματα μειώνουν τη σημασία του γεγονότος της συσσώρευσης σκουπιδιών στο λιμάνι της Ρόδου ως αποδεικτικού στοιχείου για την έλλειψη οχύρωσης σε αυτό το σημείο της πόλης. Παρ' όλα αυτά όμως η πιθανότητα να ήταν ατείχιστο ένα τμήμα τουλάχιστον της βορειοανατολικής πλευράς της μεσαιωνικής πόλης ενισχύεται και από άλλα στοιχεία που ήλθαν στο φως πρόσφατα και θα τα παραθέσουμε παρακάτω.

Το έργο του Fluvian συνέχισε ο διάδοχός του Jean Bonpart de Lastic¹⁹, ο οποίος ενίσχυσε και συμπλήρωσε το

Εικ. 2. Ο πύργος του Naillac (φωτ. Μ.Ε.Ε.).

τμήμα των οχυρώσεων που είχε αρχίσει ήδη ο Fluvian, αλλά φαίνεται ότι ήταν συνάμα εκείνος που πρώτος πιθανώς περιέκλεισε την Οβριακή μέσα στα τείχη. Συνέχισε την οικοδόμηση του τείχους από το σημείο που σταμάτησε ο Fluvian, δηλαδή από την πύλη του Αγίου Ιωάννου (Εικ. 1 και 4) και έφθασε μέχρι το λιμάνι, μέχρι το μόλο των Μύλων (Εικ. 1). Εκτός από το γεγονός ότι σε όλη την έκταση του συγκεκριμένου τμήματος της οχύρωσης τα παλαιότερα υφιστάμενα οικοδομήματα ανήκουν στον J. B. de Lastic, δύο έγγραφα του Αρχείου της Μάλτας, που δημοσιεύθηκαν πρόσφατα, ενισχύουν την παραπάνω υπόθεση. Στο πρώτο²⁰ (Nat. Library of Malta Lib. Bul. Arch. 363, φ. 257), που υπεγράφη στις 14 Μαρτίου 1452, ο μεγάλος μάγιστρος εκφράζει την ευαρέσκειά του προς την κοινότητα των Εβραίων, διότι αυτή δώρισε 1.000 τρέχοντα ροδίτικα φιορίνια για να επιταχυνθεί η οικοδόμηση των τειχών της πόλης και

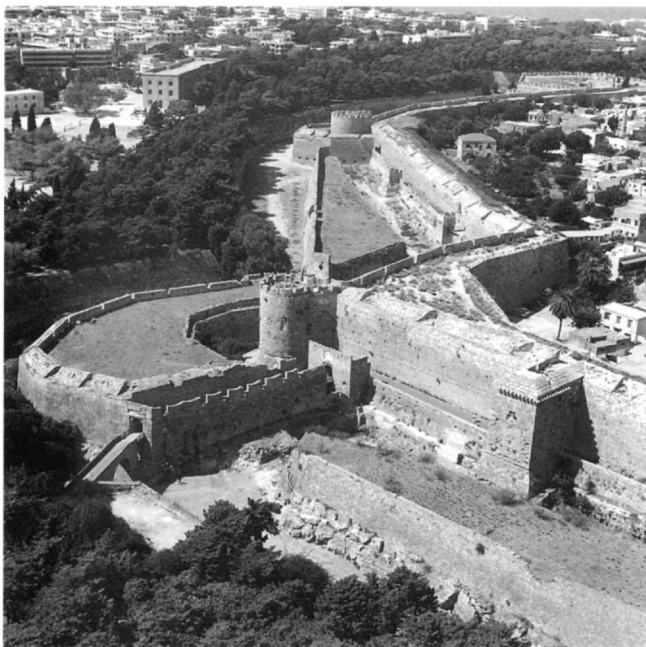
16. Πανοπούλου, σ. 185.

17. Ό.π., σ. 195.

18. Ό.π., σ. 197 σημ. 45.

19. Gabriel, τ. 1, σ. 108-109.

20. Τσιρπανλής 1995, σ. 84 κ.ε. και 616-617.

Εικ. 3. Ο προμαχώνας της πύλης του Αγίου Αθανασίου και η θέση μάχης της «γλώσσας» της Αγγλίας.

του πύργου του μόλου. Σύμφωνα με το παραπάνω έγγραφο οι εργασίες είχαν ήδη αρχίσει. Επίσης θεωρήθηκε απαραίτητο, για μεγαλύτερη ασφάλεια του λιμανιού, να οικοδομηθεί ένας νέος προμαχώνας. Κατά την γνώμη μου ο πύργος του μόλου δεν είναι άλλος από εκείνον που αναφέρεται σε άλλα μεσαιωνικά κείμενα ως πύργος των Μύλων και ο οποίος ορθώνεται ακόμα στο βόρειο άκρο του ανατολικού μόλου του λιμανιού (Εικ. 1). Ο Α. Gabriel αρχικά υπέθεσε ότι ο πύργος των Μύλων²¹ κτίστηκε γύρω στο 1461 και 1475 και πιθανότατα γύρω στο 1465. Κατέληξε τότε σε αυτή την υπόθεση, διότι, μην έχοντας άλλο στοιχείο, τον συνέκρινε με τον πύργο²² του Αγίου Νικολάου (1464-1467) (Εικ. 5), με τον οποίο έχει κοινά σημεία. Αργότερα διόρθωσε την παλαιότερη υπόθεσή του και χρονολόγησε τον πύργο των Μύλων²³ μεταξύ των ετών 1440 και 1454, άποψη που ενισχύεται τώρα πλέον και από το παραπάνω

έγγραφο. Ο νέος προμαχώνας²⁴ επίσης διακρίνεται ακόμα και τώρα εμπρός από την πύλη της Αγίας Αικατερίνης (Εικ. 1). Είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι τα αναφερόμενα στο έγγραφο τείχη, που βιάζεται ο J. B. de Lastic να οικοδομήσει, ήταν τα ανατολικά, τα οποία θα προστάτευαν την Οβριακή, ή τουλάχιστον ήταν τμήμα της προς οικοδόμηση οχύρωσης. Πιθανώς αυτός ήταν ο ισχυρότερος λόγος που οι Εβραίοι ενίσχυσαν οικονομικά την προσπάθεια του μεγάλου μαγίστρου για την οχύρωση της πόλης.

Το δεύτερο έγγραφο²⁵ (Nat. Library of Malta Lib. Bul. Arch. 364, φ. 189-190), που χρονολογείται στις 24 Νοεμβρίου 1452, είναι μια νοταριακή πράξη παραχώρησης οικοπέδου μέσα στην πόλη στον εβραίο γιατρό Σαμουήλ για τις συνεισφορές του προς το ιπποτικό τάγμα. Το οικόπεδο βρισκόταν «εκεί που άλλοτε ήταν η πόρτα και ο πύργος της Ακαντιάς, στην έξοδο από τον βούργο της πόλης προς τα προάστια, όλο το μέρος με τις σκάλες, από τις οποίες ανέβαινε κανείς πάνω στα κάστρα πάντα στη συνοικία της Ακαντιάς, χωρίς όμως να συμπεριλαμβάνεται ο εσωτερικός δρόμος που περιτρέχει το τείχος, όπως συμβαίνει και στο υπόλοιπο μέρος της πόλης που τελευταία περιτειχίστηκε»²⁶.

Στο τελευταίο έγγραφο γίνεται μνεία πύλης και πύργου της Ακαντιάς, που προφανώς είχαν ήδη, το Νοέμβριο του 1452, αχρηστευθεί, γιατί νέα οχυρωματικά έργα τα είχαν αντικαταστήσει και αχρηστεύσει. Η πύλη και ο πύργος δεν μπορεί να βρίσκονταν μακριά από το ανατολικό λιμάνι, που μέχρι σήμερα φέρει την ίδια ονομασία. Το έγγραφο δεν ορίζει πότε έγιναν αυτά τα νέα έργα, αλλά αναφέρει ότι εκτελέστηκαν πρόσφατα (noviter). Θα πρέπει να υποθέσουμε ότι εκτελέστηκαν πριν από λίγα χρόνια ή και μήνες ακόμα, οπωσδήποτε στη διάρκεια της δεκαπενταετούς θητείας του Lastic στη διακυβέρνηση της Ρόδου, μέχρι το 1452, έτος υπογραφής του παραπάνω εγγράφου.

Ο μεγάλος μάγιστρος Jacques de Milly (1454-1461) συμπλήρωσε το έργο του Lastic και η τειχιωμένη μεσαιωνική πόλη²⁷ πήρε τις σημερινές της διαστάσεις. Η δίγλωσση επιγραφή²⁸ του 1457 (Εικ. 6), ιταλική και ελληνική, η εντειχισμένη στο πλάι της δυτικής παραστάδας

21. Gabriel, 1, σ. 59-61. Κόλλιας 1994, εικ. 1.

22. Gabriel, 1, σ. 79-90.

23. Ό.π., 2, σ. 232.

24. Ό.π., σ. 63.

25. Τσιρπανλής 1995, σ. 84 κ.ε. και 659-662.

26. Ό.π., σ. 659.

27. Gabriel, 1, σ. 109.

28. *Man(o)li C(u)nti p(ro)tomastro muradur é stato / p(ro)tomast(ro) de tuta la muralia nova de Rodo per laqual / cosa de licenzia de lo reverendo in Christo p(at)re signo(r) Mo(n)signo(r) fra / Jacobo de Mil(l)i Maist(ro) de lo Hospital de Sant Jo(an) de Jh(e)r(usa)l(e)m / a fato far questo scritto l'an 1457 a 20 de aoust.*

+ Ἀνηγέρθη ἐκ βάθρου καὶ ἀνικοδομήθει τὸ παρὸν τηχαῖον τῆς Ρόδου προ/τομαστορέβοντος καμοῦ Μανο(υ)ήλ Κούντ(η).

του εσωτερικού ανοίγματος της πύλης του Αγίου Ιωάννου (Εικ. 1 και 4), το υποδηλώνει. Εκεί ο πρωτομάστορας Μανουήλ Κούντης καυχιέται ότι είναι *...protomastro de tuta la muralia nova de Rodo...*, είναι δηλαδή πρωτομάστορας όλου του νέου τείχους της Ρόδου²⁹.

Η αφίδα της ανώνυμης εκκλησίας που βρίσκεται στην Οβριακή, πλάι και βόρεια της νεότερης πύλης της Ακαντιάς (ανοίχθηκε επί ιταλοκρατίας), διατρυπάται από ένα μονόλοβο παράθυρο. Αργότερα, το ανατολικό τείχος περιέβαλε την αφίδα της εκκλησίας και έφραξε το παράθυρο. Η ύπαρξη παραθύρου στην αφίδα υποδηλώνει ότι, όταν η εκκλησία οικοδομήθηκε, δεν υπήρχε το τείχος ανατολικά και σε επαφή με αυτή. Η εκκλησία³⁰ από τις αναλογίες της και από την πολύ καλή ισόδομη τοιχοποιία³¹ της και άλλα στοιχεία δεν μπορεί, κατά τη γνώμη μου, να χρονολογηθεί σε εποχή παλαιότερη του 15ου αιώνα. Τα παραπάνω νομίζω ότι ενισχύουν την άποψη ότι γύρω στα μέσα του 15ου αιώνα οικοδομήθηκε το ανατολικό τείχος της Επάνω Οβριακής, το οποίο και έφραξε το παράθυρο της ανώνυμης εκκλησίας.

Νοταριακή πράξη³² του 1391 τοποθετεί τον ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης *...in borgo di Rodi iuxtum menia porte scilicet moduli...* Ως ξενώνας της Αγίας Αικατερίνης³³ θεωρείται κτίριο της Επάνω Οβριακής, κοντά στα τείχη και πλησίον της πύλης της Αγίας Αικατερίνης (Εικ. 1), που ταυτίζεται με την αναφερόμενη από την παραπάνω νοταριακή πράξη ως πύλη του Μόλου και έχει πάνω του εντειχισμένο το οικόσημο των Allemagna (ιδρυτής του ξενώνα ήταν ο Domenico d'Allemagna). Συχνά επισκέπτες³⁴ της Ρόδου στα τέλη του 14ου και στο 15ο αιώνα τονίζουν με έμφαση την ομορφιά του κτιρίου και την πολυτέλεια της εσωτερικής διακόσμησης και της οικοσκευής του. Σε αυτόν φιλοξενούσαν κυρίως επίσημα πρόσωπα που έφθαναν στη

Εικ. 4. Ο προμαχώνας της πύλης Κοσκινού ή Αγίου Ιωάννου.

Ρόδο από την Ιταλία. Σε άλλο έγγραφο (Nat. Library of Malta Arch. 347, φ. 163) η Επάνω Οβριακή, όπου βρισκόταν και ο ξενώνας της Αγίας Αικατερίνης, τοποθετείται *in borgo Rhodi*. Εδώ επίσης βρισκόνταν η συνοικία της Αγίας Βαρβάρας³⁵ και σπίτια και οικοπέδα των πλούσιων ευγενών Δραγονέτου Κλαβέλη και Saffredo Calvo. Τι συμβαίνει λοιπόν;

Στο έγγραφο του 1422/23 η συνοικία της Επάνω Οβριακής φαίνεται, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, να βρίσκεται εκτός τειχών. Επίσης, σε άλλα δύο έγγραφα του 1452, που και αυτά αναφέρθηκαν πιο πάνω, γίνεται λόγος για

29. Για την οικοδομική επιγραφή του Μανουήλ Κούντη βλ. Gabriel, 1, σ. 97-98· E. Weigand, *BZ* 26 (1926), σ. 147· Egidio, σ. 62· Gerola 1930, σ. 1021· Κόλλιας 1994, σ. 83, εικ. 38. Ο Ζ. Τσιωπανλής (Τσιωπανλής 1995, σ. 125-126) υποθέτει ότι ο Μανώλης Κόντης, που την 1-3-1437 νοικιάζει από το τάγμα αλυκές κοντά στο κάστρο Parambolino, θα μπορούσε να είναι και ο αναφερόμενος στην επιγραφή πρωτομάστορας.

30. Οι αναλογίες της αφίδας της πλησιάζουν εκείνες του Αρχαγγέλου Μιχαήλ και των Αγίων Θεοδώρων στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, εκκλησίες που χρονολογούνται με αρκετή πιθανότητα στο 15ο αι. (βλ. Gabriel, 2, σ. 200-201· Κόλλιας 1994, εικ. 1, αριθ. 30 και 31).

31. Κόλλιας 1986, σ. 10-12.

32. Gabriel, 2, σ. 227-228.

33. Ό.π., σ. 102-106. Επίσης για τον D. d'Allemagna και τον ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης βλ. Ζ. Τσιωπανλής, Γνωστά και άγνωστα ευαγή ιδρύματα στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου (14ος-16ος αι.), *Φιλερήμιον Αγάπησις, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Αγαπητό Γ. Τσοπανάκη*, Ρόδος 1997, σ. 731-743.

34. Το 1395 περνά από τη Ρόδο ο Nicolas de Martoni (Le Grand, σ. 642), που επισκέπτεται τον ξενώνα και γράφει γι' αυτόν ότι ήταν ωραίος και λαμπρός, είχε πολλά και όμορφα δωμάτια με πολλά και καλά κρεβάτια (*Cum quodam Pulchro Hospitali in quo sunt plures pulchre camere cum lectis pluribus et bonis*). Το 1413 φιλοξενείται στον ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης ο Nicolas d'Este (Luchino dal Campo, σ. 115 και 143) και το 1458 ο Sanseverino, Sanseverino, σ. 54. 35. Τσιωπανλής 1995, σ. 81-84, 87, 236-237, 254-255 και 459-460.

Εικ. 5. Ο πύργος του Αγίου Νικολάου.

οικοδόμηση νέων οχυρώσεων και μάλιστα μνημονεύονται και παλαιές αχρηστευμένες πλέον οχυρώσεις μετά την οικοδόμηση πρόσφατα (noviter) νέων τειχών. Ο εκδότης³⁶ των τριών παραπάνω εγγράφων αναρωτιέται: «Το κομμάτι επομένως αυτό του βούργου ήταν εκτός τειχών;» και απαντά ο ίδιος «πιθανώς». Επομένως, ο ξενώνας της Αγίας Αικατερίνης και πιθανώς και άλλα σημαντικά μνημεία, όπως η εκκλησία της Παναγίας του Μπούργκου, μέχρι τα μέσα περίπου του 15ου αιώνα ορθώνονταν και αυτά έξω από τα τείχη και κοντά σε αυτά που πιθανώς βρίσκονταν τότε δυτικότερα; Σε αυτή την περίπτωση και σύμφωνα με τα παραπάνω δεδομένα η πύλη του Μόλου, που αναφέρεται στη νοταριακή πράξη του 1391, δεν θα βρισκόταν στη σημερινή της θέση, αλλά δυτικά του ξενώνα. Έχοντας λοιπόν εμπρός του ο Ζ. Τσιρπανλής, εκδότης των παραπάνω εγγράφων, όλον αυτόν τον κυκεώνα των πληροφοριών καταλήγει γράφοντας: «Οι υποθέσεις πάντως θα παραμένουν στη σφαίρα των αμφιβολιών ως τη στιγμή που η αρχαιολογική έρευνα θα δώσει ασφαλέστερες αποδείξεις».

36. Ό.π., σ. 87.

37. Bosio, σ. 45. Picenardi, σ. 171-172.

38. Picenardi, 149. Waldstein-Wartenberg, σ. 60. Τσιρπανλής 1991, σ. 334 και σημ. 3.

39. Sanseverino, σ. 55. Waldstein-Wartenberg, σ. 62.

Εν τούτοις δεν είναι ασύνηθες φαινόμενο μεγάλα και πολυτελή κτίρια να βρίσκονται κατά το Μεσαίωνα εκτός των τειχών της Ρόδου. Η πολυτελής έπαυλη³⁷ του μεγάλου μαγίστρου Foulques de Villaret (1309-1317) βρισκόταν στο προάστιο του Ροδινίου, σε απόσταση 2 ή 3 χλμ. από τη μεσαιωνική πόλη. Από εκεί διέφυγε ο Villaret, όταν ξέσπασε κίνημα των ιπποτών εναντίον του, και κατέφυγε στο κάστρο της Λίνδου το 1317. Επίσης πολυτελείς κατοικίες πλούσιων Ροδίων βρίσκονταν στα προάστια της πόλης, ανάμεσα σε κήπους με οπωροφόρα δέντρα, όπως εκείνη του Δραγονέτου Κλαβέλη³⁸, την οποία επισκέφθηκε το 1413 ο Nicola d'Este. Το 1458 ο Roberto da Sanseverino³⁹ επισκέφθηκε την έπαυλη του Καστελλάνου της Ρόδου στην περιοχή του Μαλπάσο. Η περιοχή αυτή, γνωστή με την ίδια ονομασία μέχρι σήμερα, βρίσκεται 5-6 χλμ. νοτιοδυτικά της πόλης της Ρόδου. Ο G. Caoursin⁴⁰, υποκαγκελλάριος του τάγματος των Ιωαννιτών ιπποτών και ένας από τους σημαντικότερους λογίους της Ρόδου, αναφέρει κατοικίες Εβραίων στα προάστια, ενώ στις μικρογραφίες του κώδικά⁴¹ του (Par. Lat. 6067) απεικονίζονται εκκλησίες και επαύλεις εκτός τειχών. Σε πέντε μικρογραφίες μάλιστα στα φ. 18, φ. 32, φ. 37ν, φ. 48ν και φ. 80ν, όπου απεικονίζεται η πόλη της Ρόδου με τα προάστια της σε διάφορες φάσεις της μεγάλης πολιορκίας από τους Τούρκους το 1480, διακρίνονται στο αριστερό πάνω άκρο των μικρογραφιών κτίρια με επίπεδες στέγες μέσα σε ψηλό και κτιστό περίβολο. Δεξιά στην όψη του περιβόλου βρίσκεται η πύλη του με τοξωτό ανώφλι. Προφανώς απεικονίζεται μια έπαυλη ή αγροικία που ήταν οχυρωμένη. Είναι γνωστό ότι σε όλη τη δυτική Ευρώπη, στη διάρκεια του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης, υπήρχαν στα προάστια των πόλεων επαύλεις⁴² που ήταν συνήθως οχυρωμένες. Η εκκλησία του Αγίου Αντωνίου⁴³, που, αν κρίνουμε από τις απεικονίσεις της στις μικρογραφίες του κώδικα του Caoursin, ήταν σεβαστών διαστάσεων, βρισκόταν εκτός τειχών, στη δυτική ακτή του Μανδρακίου (Εικ. 7). Από όσα αναφέρθηκαν παραπάνω και ιδιαίτερα από το χρονολογούμενο στις 24 Νοεμβρίου 1452 έγγραφο (Nat. Library of Malta Lib. Bul. Arch. 364, φ. 189-190) που

40. Gabriel, 1, σ. 14 σημ. 4. Τσιρπανλής 1995, σ. 87.

41. Κόλλιας 1994, εικ. 40.

42. Βλ. πρόχειρα Enlart, σ. 189-195.

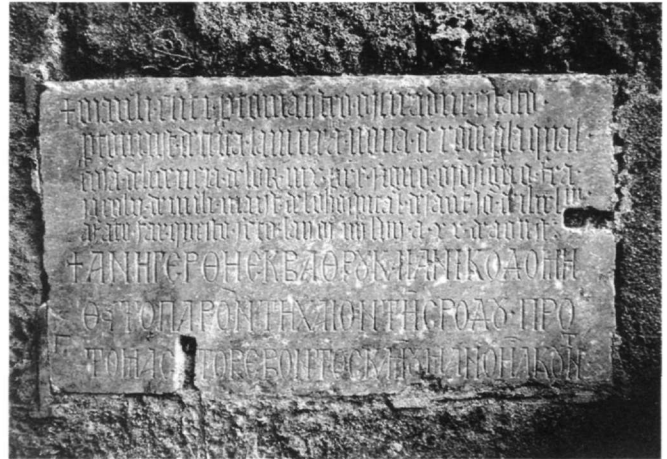
43. Picenardi, σ. 150-151. Gabriel, 2, σ. 211. Waldstein-Wartenberg, σ. 61-62.

απαριθμεί τμήματα οχύρωσης (πύλη, πύργο και σκάλες προσπέλασης του τείχους), είναι φανερό ότι υπήρχε μια πρόωμη οχύρωση πλησίον του κόλπου της Ακαντιάς, αχρηστευμένη πια το 1452. Η ανασκαφική όμως έρευνα δεν έχει ακόμα εντοπίσει αυτή την πρόωμη οχύρωση της ιπποτοκρατίας που πρέπει, σύμφωνα με το παραπάνω έγγραφο, να βρισκόταν πλησίον του κόλπου της Ακαντιάς και κατά τη γνώμη μου θα εκτεινόταν από Β. προς Ν., από κάποιο σημείο δηλαδή του εμπορικού λιμανιού προς κάποιο σημείο του κόλπου της Ακαντιάς προστατεύοντας την πόλη από τα ανατολικά.

Είναι γεγονός ότι τρεις μόνο συστηματικές ανασκαφές έχουν διεξαχθεί στο ανατολικό τμήμα της μεσαιωνικής πόλης που εκτείνεται από την ανατολική βυζαντινή οχύρωση μέχρι τον κόλπο της Ακαντιάς. Οι δύο έγιναν σε μικρά ιδιωτικά οικοπέδα, στην πλατεία Εβραίων Μαρτύρων και στην οδό Δοσιάδου, και η τρίτη νότια της εκκλησίας της Αγίας Τριάδας⁴⁴ (Ντολαπλί μετζίτ), στον αύλιο χώρο της. Ως γενικό συμπέρασμα και για τις τρεις περιπτώσεις μπορούμε να αναφέρουμε ότι σε μικρό βάθος – από 0,50 μ. έως 1 μ. – φθάνει κανείς από τα ανασκαφικά στρώματα χρήσης του χώρου της τουρκοκρατίας και της ιπποτοκρατίας ξαφνικά στο παλαιοχριστιανικό ή στο υστερορωμαϊκό στρώμα. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι ο χώρος που απλώνεται ανατολικά περίπου του βυζαντινού τείχους μέχρι τον κόλπο της Ακαντιάς δεν ήταν κατοικημένος από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια μέχρι την ιπποτοκρατία. Το ανασκαφικό μάλιστα στρώμα δεν δίνει παλαιότερα στοιχεία από το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα. Η ίδια εικόνα παρουσιάζεται στην ίδια περιοχή κατά τις εκσκαφές που εκτελούνται από το 1994 για την τοποθέτηση υπογείως όλων των κοινωφελών δικτύων (αποχετευτικό, τηλεφωνικό, ηλεκτρικό κ.ά.), αν και δεν έχουν ακόμα μελετηθεί εξαντλητικά τα αρχαιολογικά στοιχεία που έρχονται στο φως.

Το 1465 φαίνεται ότι η οχύρωση της Ρόδου είχε πάρει τη σημερινή έκταση και γι' αυτό το λόγο ο μεγάλος μάγιστρος Pedro Ramon Zacosta (1461-1467) εκδίδει διάταγμα⁴⁵, με το οποίο ανακατανέμει στις διάφορες «γλώσσες» του ιπποτικού τάγματος την οχύρωση (Εικ. 1). Κάθε εθνότητα, «γλώσσα», των Ιωαννιτών είχε καθορισμένη με ακριβή όρια θέση στην οχύρωση σε περι-

Εικ. 6. Δίγλωσση επιγραφή (ιταλική-ελληνική) εντοιχισμένη στην πύλη του Αγίου Ιωάννου, όπου αναφέρεται ο πρωτομάστορας Μανόλης Κούντης.

πτωση πολιορκίας. Ο ίδιος οικοδόμησε και το φρούριο του Αγίου Νικολάου⁴⁶ (Εικ. 5) γύρω στο 1464-1467, ανεξάρτητο οχυρό στην άκρη του μόλου του Μανδρακίου και θέση-κλειδί για την άμυνα της Ρόδου. Ο Giovanni Batista degli Orsini⁴⁷ (1467-1476) συνέχισε το έργο των προκατόχων του έχοντας ως επόπτη των οχυρωματικών έργων τον Pierre d'Aubusson⁴⁸, διάδοχό του στο αξίωμα του μεγάλου μαγίστρου (1476-1503). Ο τελευταίος δεν είναι μόνο ο πιο ένδοξος μάγιστρος της Ρόδου, νικητής του Μεχμέτ Β' του Πορθητή στη μεγάλη πολιορκία της Ρόδου το 1480, αλλά και ένας από τους πιο δραστήριους οικοδόμους. Το οικόσημό του είναι εντειχισμένο τουλάχιστον σε πενήντα σημεία των οχυρώσεων. Οι διάδοχοί του⁴⁹ Emery d'Amboise (1503-1512), Fabrizio del Carretto (1513-1521) και ο τελευταίος μεγάλος μάγιστρος της Ρόδου Philippe Villiers de l'Isle-Adam (1521-1522) συνέχισαν το έργο του, ιδιαίτερα ο del Carretto, και κυρίως ενίσχυσαν τις οχυρώσεις για να αντιμετωπίσουν επιτυχώς το πυροβόλο.

Ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα προς διερεύνηση είναι πώς οι Ιωαννίτες ιππότες έφεραν σε πέρας αυτό το τεράστιο έργο, που με μεγάλη συντομία αναφέραμε παραπάνω. Αυτό δηλαδή που μας ενδιαφέρει

44. ΑΔ 34 (1979), Χρονικά, σ. 475.

45. Bosio, σ. 293-294. Gabriel, 1, σ. 19-26 και 143-144, εικ. 4.

46. Gabriel, 1, σ. 79-90. Κόλλιας 1994, εικ. 36.

47. Gabriel, 1, σ. 109.

48. Ό.π., σ. 109-111.

49. Ό.π., σ. 111.

εδώ είναι η οργάνωση του έργου⁵⁰. Τα στοιχεία που έχουμε μέχρι στιγμής στα χέρια μας είναι λίγα, αλλά ικανά για να κατανοήσουμε έστω και σε αδρές γραμμές το οργανωτικό πλαίσιο της εργασίας.

Την οικονομική δαπάνη των οχυρωματικών έργων κάλυπτε στο μεγαλύτερο της μέρος το δημοσιο Ταμείο των ιπποτών αλλά συχνά ο μεγάλος μάγιστρος και το συμβούλιό του, επειδή το οικονομικό βάρος ήταν δυσβάστακτο για το ιπποτικό τάγμα, κατέφευγαν στην επιβολή ειδικών έκτακτων έμμεσων φόρων. Το 1429 ο μεγάλος μάγιστρος A. Fluvian επέβαλε για μία δεκαετία έμμεσο έκτακτο φόρο⁵¹ σε ποσοστό 8% επί των αγοραπωλησιών όλων των εμπορευμάτων που γίνονταν στην πόλη της Ρόδου. Τα έσοδα προορίζονταν για τα έργα που θα στήριζαν την ειρήνη με τους Τούρκους («*pro conservanda pace inter nos dictamque nostram rem publicam et Teucros*»). Το 1439 ο νέος μεγάλος μάγιστρος Jean de Lastic, σε συνεννόηση με τους εκπροσώπους των κατοίκων της πόλης, Φράγκων και Ελλήνων, τον επιβάλλει και πάλι για μία ακόμη δεκαετία.

Το 1462 επιβάλλεται φόρος⁵² 2,5% επί της αξίας των εμπορευμάτων που εισάγονταν στο λιμάνι της Ρόδου υπέρ των έργων των οχυρώσεων. Αυτός ο φόρος ήταν γνωστός ως «φόρος της αλυσίδας» («*diritto della Catena e del Porto*»), διότι έπρεπε, για να εισπλεύσουν τα πλοία στο λιμάνι, να βυθιστεί η αλυσίδα που έφρασε το στόμιό του. Μετά την πολιορκία του 1480 επεβλήθη έκτακτος φόρος⁵³ 2,5% επί της αξίας όλων των προϊόντων, για την επισκευή των οχυρώσεων της πόλης.

Από τα μέσα περίπου του 15ου αιώνα δυτικοευρωπαίοι ηγεμόνες επιχορηγούσαν τους Ιωαννίτες ιππότες για την ενίσχυση ή την επέκταση των οχυρώσεων της Ρόδου. Έτσι, λοιπόν, το 1465 ο δούκας της Βουργουνδίας Φίλιππος προσέφερε 10.000 χρυσά δονκάτα στο μεγάλο μάγιστρο Raimondo Zacosta για την αποπεράτωση του φρουρίου του Αγίου Νικολάου⁵⁴ (Εικ. 5), που άρχισε να κτίζεται το 1464 στο βόρειο άκρο του ομώνυμου μόλου. Με απόφαση του πάπα Σίξτου Δ' και του βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκου ΙΑ', τα έσοδα⁵⁵ από τον Ιωβηλαίο του 1477 στη Γαλλία θα τα διέθεταν για την επισκευή

και τον εκσυγχρονισμό των οχυρώσεων του Κολλάκιου. Η παρουσία οικόσμων πατών ή δυτικοευρωπαίων ηγεμόνων στις οχυρώσεις της Ρόδου επιτρέπει να υποθέτουμε τη χορήγηση χρημάτων από αυτούς για τη συντήρηση των συγκεκριμένων σημείων των οχυρώσεων, στα σημεία όπου είναι εντειχισμένα τα οικόσμά τους. Το οικόσμο του βασιλικού οίκου της Γαλλίας είναι εντειχισμένο χωρίς χρονολογία στον πύργο των Μύλων. Στη Θαλασσινή πύλη⁵⁶ (Εικ. 1) βρίσκεται το οικόσμο και πάλι του βασιλικού οίκου της Γαλλίας μαζί με εκείνο του μεγάλου μαγίστρου Pierre d'Aubusson, και είναι χαραγμένο επίσης το έτος περάτωσης του έργου: 1478.

Στον πύργο του Αποστόλου Πέτρου⁵⁷ (Εικ. 1) μαζί με το οικόσμο του μεγάλου μαγίστρου Raimondo Zacosta, είναι εντειχισμένο και εκείνο του πάπα Πίου Β' του Piccolomini (1458-1464). Στον πύργο του Αποστόλου Παύλου⁵⁸ (Εικ. 1) επίσης το οικόσμο του πάπα Σίξτου Δ' (1471-1484) είναι εντειχισμένο δίπλα σε εκείνο του μεγάλου μαγίστρου Pierre d'Aubusson.

Συχνά η παπική εκκλησία παραχωρούσε στο ιπποτικό τάγμα ικανό αριθμό συγχωροχαρτίων⁵⁹ υπέρ των αναγκών του. Οι ιππότες σε τέτοιες περιπτώσεις οργάνωναν αποστολές στις λατινικές παροικίες της Ανατολής (Παλαιά και Νέα Φώκαια, Μυτιλήνη, Κωνσταντινούπολη, Τραπεζούντα, Κρήτη, Νάξο κ.α.) για να τα πουλήσουν.

Το 1452 οι Εβραίοι⁶⁰ της Ρόδου «αυθορμήτως» προσφέρουν στο ιπποτικό τάγμα 1.000 τρέχοντα ροδίτικα φιορίνια για να επιταχυνθεί η οικοδόμηση των τειχών της πόλης. Σε μία άλλη περίπτωση ένας ορθόδοξος ιερέας, ο Εμμανουήλ Μαγγαφάς⁶¹, προσέφερε μεγάλες ποσότητες πωρολίθων στο μεγάλο μάγιστρο Anton Fluvian για την οικοδόμηση των οχυρώσεων.

Μεγάλο μέρος του βοηθητικού εργατικού προσωπικού ήταν συνήθως σκλάβοι που ανήκαν στο ιωαννιτικό τάγμα ή σε ιδιώτες. Συχνά οι ταξιδιώτες που περνούσαν από τη Ρόδο ανέφεραν ότι είχαν δει εκατοντάδες σκλάβους⁶² να βοηθούν στο κτίσιμο των οχυρώσεων ή να σκάβουν και να βαθαίνουν την τάφρο. Σύμφωνα με πληροφορίες ταξιδιωτών του τέλους του 15ου και των

50. Ό.π., σ. 113-117.

51. Τσιροπανλής 1995, σ. 156 και 357-360.

52. Bosio, σ. 285. Gabriel, 1, σ. 73 και 114. Τσοπανάκης, σ. 119.

53. Bosio, σ. 431, Gabriel, 1, σ. 114 σημ. 3.

54. Gabriel, 1, σ. 79-88 και 144-145.

55. Bosio, σ. 373-374. Κόλλιας 1992, σ. 101.

56. Gabriel, 1, σ. 65 και 100 αριθ. 110.

57. Ό.π., σ. 75-76 και 103 αριθ. 140.

58. Ό.π., σ. 70-72 και 102 αριθ. 132.

59. Τσιροπανλής 1995, σ. 216 και 590-596. Poutiers, σ. 93.

60. Βλ. υποσημ. 20.

61. Τσιροπανλής 1995, σ. 99 και 361-363.

62. Trevisan, σ. 118. Thenaud, σ. 134. Waldstein-Wartenberg, σ. 53-54.

Εικ. 7. Η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου στη διάρκεια της πολιορκίας του 1480 (Par. Lat. 6067, φ. 32) (1483-1489).

63. Bosio, σ. 632.

64. Το 1445 ο Fantino Guirini, διοικητής (preceptor) της Κω, της Καλύμνου και της Λέρου, αποφάσισε να οικοδομήσει κάστρο στην Κάλυμνο και προσπάθησε να αγγαρεύσει για την οικοδόμησή του τους Καλυμνίους, οι οποίοι αρνήθηκαν, ισχυριζόμενοι ότι είναι απαλλαγμένοι πάσης αγγαρείας και ελεύθεροι (*Liberi ab omnibus servitutibus*). Προς επίρρωσιν των λεγομένων τους επέδειξαν στον Guirini «ορκωμοτικό» (sacramentale), στα ελληνικά γραμμένο, που σύμφωνα με την ερμηνεία των Καλυμνίων τους απάλλαξε από την υποχρέωση να εκτελέσουν αυτό το έργο αγγαρευόμενοι. Δικαστήριο όμως, που συνεστήθει ad hoc στο παλάτι του μεγάλου μαγίστρου στη Ρόδο, έδωσε την ερμηνεία ότι αυτοί και οι απόγονοί τους δεν δικαιούνται να απαλλαγούν, οφείλουν πάντα να εκτελούν τη «δουλειά» για το κάστρο τους, είναι όμως ελεύθεροι από οποιαδήποτε άλλη απαίτηση ή εκδούλευση, όπως ορίζει το «ορκωμοτικό» (*a predicta servitute non possunt se aliquo modo excusari, condemnates eosdem et quoscumque alios Calami homines et successores eorum ad predictam servitutem et servitia perpetuo*

αρχών του 16ου αιώνα οι απασχολούμενοι κατά καιρούς σκλάβοι από τους ιππότες για τη βελτίωση των οχυρώσεων ήταν από 100 έως τον υπερβολικό αριθμό των 3.000. Σε έκτακτες περιπτώσεις οι ιππότες έκαναν επίταξη και των σκλάβων των ιδιωτών. Ο μεγάλος μάγιστρος λ.χ. Ph. Villiers de l'Isle-Adam⁶³ διέταξε να χρησιμοποιηθούν για την επισκευή των οχυρώσεων και γενικά για τις ανάγκες της άμυνας στη διάρκεια της τελευταίας πολιορκίας της Ρόδου το 1522, τα 3/4 των σκλάβων του τάγματος και των ιδιωτών και μόνο το 1/4 να παραμείνει στη διάθεση των κυρίων τους.

Οι ιππότες είχαν επίσης τη δυνατότητα να αγγαρεύουν τους ντόπιους υπηκόους τους για την επισκευή των τειχών ή για την οικοδόμηση κάστρων⁶⁴. Στα χωριά της Ρόδου τα κάστρα τα έκτιζε το ιπποτικό τάγμα, αλλά για την επισκευή τους ήταν υποχρεωμένοι να βοηθούν οι κάτοικοι⁶⁵. Χρησιμοποιούσαν και ελεύθερους, αμειβόμενους εργάτες, τους *homines* ή *αργοδουλάτους*⁶⁶, που συχνά αναφέρονται σε ιπποτικά έγγραφα.

Τα έργα⁶⁷ εκτελούσαν τεχνίτες, οικοδόμοι, που από τις ιστορικές πηγές αναφέρονται ως *μάστορες* ή *magistros muratores*. Εντελώς τυχαία από ένα έγγραφο αγοραπωλησίας ενός αμπελιού (Nat. Library of Malta Arch. 362, φ. 197²-198²), διασώθηκε το όνομα ενός απλού οικοδόμου, του Νικόλαου Γεωργινού⁶⁸. Είναι φυσικό, κατά τη γνώμη μου, να μη διασώθηκαν τα ονόματα αυτών των απλών ανθρώπων του μόχθου και ακόμα περισσότερο πληροφορίες για τη ζωή τους, τη δραστηριότητά τους και την καταγωγή τους. Υποθέτουμε ότι οι περισσότεροι απλοί οικοδόμοι ήταν Ρόδιοι ελληνικής καταγω-

prestanda, absque aliqua excusatione, absolutes et declarantes dictos homines in omnibus aliis serviciis iuxta tenorem sacramentalis, esse liberos et sacramentale predictum fore servandum in aliis rebus), Τσιρπανλής 1991, σ. 166-192.

65. Τσοπανάκης, σ. 126. (*Ἡ πία συμφωνία διαλαμβάνει κάτωθεν πρῶτον μὲν τὴν κτιστὴν πύργου εἰς τὰς ἐξόδους (= με ἐξοδα) τοῦ αἰδεσιμωτ(άτου) ἀθθεντὸς Καρδιναλλ(ίου) καὶ μεγάλου μαῖστορος καὶ ἡ (=εἰ) μὲν ὁ πύργος τῆς ἁγίας μάρθας αὐτὸς ἔλθει χροία διὰ ἀνάγκησιν οἱ λεγόμενοι κάτικοι Χαρκήτες πάντες νὰ ἔνεν κρατούμενοι νὰ βοηθήσουσιν τὴν ἀνάκτησιν καθὼς ποιῶσιν, οἱ ἐπίλοιποι τοῦ νησσιῦ τῆς Ρόδου*) (Nat. Library of Malta Lib. Bul. Arch. 391 b, φ. 173-174).

66. Τσιρπανλής 1995, σ. 30-31. Ο Α. Gabriel (Gabriel 1, σ. 113 σημ. 3 και 149) πίστευε ότι οι αργοδουλάτοι ανήκαν στην τάξη των σκλάβων. Την ίδια άποψη είχαμε και εμεῖς παλαιότερα (Κόλλιας 1994, σ. 83).

67. Τσιρπανλής 1995, σ. 76-79. Gabriel, 1, σ. 98, 113 και 148-149.

68. Τσιρπανλής 1995, σ. 77, 122 και 567-571.

γής. Είναι όμως βέβαιο, αν και οι ιστορικές πηγές μέχρι στιγμής σιωπούν, ότι τεχνίτες είχαν έλθει και από τη δυτική Ευρώπη στη Ρόδο. Αυτό το γεγονός είναι ιδιαίτερα εμφανές στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα σε διακοσμητικά γλυπτά των όψεων των κτιρίων, σε γλυπτά οικόσημα πάνω σε κτίρια, στα τείχη ή σε γλυπτές επιτύμβιες πλάκες, σε κιονόκρανα, επίκρανα, φουρούσια κ.ά. Η διακόσμησή τους, γράφει ο A. Gabriel⁶⁹, φέρει τη σφραγίδα μιας πολύ επιδέξιας σμίλης. Η λάξευση είναι καθαρή και ακριβής και το σχέδιο είναι στιβαρό και τονωμένο με βαθιά λάξευση. Όλα αυτά αποδεικνύουν την ύπαρξη στη Ρόδο αυτή την εποχή μιας ομάδας τεχνιτών με πολύ μεγάλη δεξιότητα, κάτι που δεν υπήρχε πριν. Είναι φυσικό, λοιπόν, να υποθέτουμε ότι αυτή η αλλαγή προδίδει την έλευση στη Ρόδο δυτικοευρωπαίων έμπειρων τεχνιτών.

Στα τέλη του 15ου και στις αρχές του 16ου αιώνα εμφανίζονται και τα πρώτα δείγματα αναγεννησιακής τέχνης⁷⁰ στη Ρόδο, κυρίως σε κτίρια (κατάλυμα «γλώσσας» της Γαλλίας⁷¹, κτίριο⁷² Τζεμ και Καστελλανία⁷³), που ως κτίτορας εμφανίζεται ο Emery d'Amboise⁷⁴ είτε ως πριόρης της «γλώσσας» της Γαλλίας είτε, αργότερα, ως μεγάλος μάγιστρος. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι τα έργα αυτά τα εκτέλεσαν τεχνίτες που είχαν έλθει από τη δυτική Ευρώπη και πιθανώς από την Ιταλία. Σε δύο επιτύμβιες πλάκες⁷⁵ των αρχών του 16ου αιώνα και στα ξυλόγλυπτα θυρόφυλλα⁷⁶ της ανατολικής πύλης του νέου μεγάλου νοσοκομείου των ιπποτών, που τώρα βρίσκονται στις Βερσαλλίες, έχουν σκαλιστεί μικρά οικόσημα που πιθανώς είναι οι «υπογραφές» των τεχνιτών που εκτέλεσαν τα έργα. Την ίδια εποχή (τέλη 15ου-αρχές 16ου αιώνα), εμφανίζεται μια παραλλαγή της ισόδομης τοιχοποιίας⁷⁷, που διακρίνεται για τις καλοπελεκημένες πωροπλίνθους με την πάρα πολύ καλή

αρμογή και με ύψος δόμων 0,20-0,22 μ. Σε ορισμένες περιπτώσεις είναι τέτοια η επιμέλεια, ώστε με δυσκολία διακρίνονται οι αρμοί. Αυτή οι τοιχοποιία έχει εντοπιστεί σε εκκλησιαστικά (Άγιος Νικόλαος στα Τριάντα⁷⁸, Αγία Παρασκευή⁷⁹ στη μεσαιωνική πόλη κ.ά.) και σε κοσμικά κτίρια (κατάλυμα της «γλώσσας» της Γαλλίας, Καστελλανία, ξενώνας Αγίας Αικατερίνης⁸⁰ κ.ά.). Μοναδική είναι η περίπτωση της ψευδοισόδομης τοιχοποιίας⁸¹ της πυριτιδαποθήκης⁸² που ορθώνεται στη βόρεια πλευρά της πλατείας Αργυροκάστρου, όπου εναλλάσσονται δόμοι ύψους 0,35 και 0,22 μ. Η επιδίωξη αυτή την εποχή της εφαρμογής μιας πάρα πολύ καλής ισόδομης τοιχοποιίας χωρίς αρμολόγημα και ιδιαίτερα η εφαρμογή της εκζητημένης ψευδοισόδομης τοιχοποιίας πιθανώς είναι απότοκος της αναγεννησιακής ατμόσφαιρας που είχε αρχίσει να εμφανίζεται στη Ρόδο και που καλλιέργησε τη μίμηση αρχαίων μορφολογικών στοιχείων. Υποθέτουμε ότι την εκτέλεση των νέων στοιχείων του αναγεννησιακού συρμού εκλήθησαν να εφαρμόσουν καλλιτέχνες και τεχνίτες που ήλθαν από τη δυτική Ευρώπη.

Τα έργα, σε όλη τη διάρκεια του 14ου και του 15ου αιώνα, τα σχεδίαζε και τα διηύθυνε ο *πρωτομαΐστορας*, *πρωτομάστορης*, *πρωτομάστορας* ή *protomagistro*, *protomastro*, *protomaestro*, *protomaistro*. Οι περισσότεροι τουλάχιστον πρωτομάστορες πρέπει να ήταν Έλληνες. Τα ονόματα πολύ λίγων γνωρίζουμε μέχρι στιγμής και πιθανώς κατά σύμπτωση είναι Ελλήνων. Με ένα έγγραφο του 1428 ο μεγάλος μάγιστρος προάγει από την τάξη του παροίκου στην τάξη του μαρινάριου το γιο του μουράτορα και πρωτομάστορα Γεωργίου Singan (Τσιγγάνου;) ή Τούρκου⁸³ για τις υπηρεσίες του τελευταίου προς το ιπποτικό τάγμα. Ένα άλλο έγγραφο του 1448 προάγει τον πρωτομάστορα Θεόδωρο

69. Gabriel, 2, σ. 145.

70. Ό.π., σ. 145-146. Balducci, σποράδην.

71. Gabriel, 2, σ. 39-47.

72. Ό.π., σ. 47-55.

73. Ό.π., σ. 93-101.

74. Ο Emery d'Amboise ήταν αδελφός του καρδινάλιου Georges d'Amboise (1460-1510) (A. Vogt, Georges d'Amboise, στο *DHGE* 2, Παρίσι 1914, σ. 1059-1072), που έπαιξε ενεργό και σημαντικό ρόλο στη γαλλική πολιτική στη διάρκεια της βασιλείας του Καρόλου Η' και ιδιαίτερα του Λουδοβίκου ΙΒ', του οποίου υπήρξε πρωθυπουργός. Ήταν μεταξύ εκείνων, που, εκτός των άλλων, υιοθέτησε και στήριξε την τέχνη της Αναγέννησης και κάλεσε ιταλούς αναγεννησιακούς καλλιτέχνες και τεχνίτες στη Γαλλία. Πιθανώς, λοιπόν, σε ιταλούς τεχνίτες, που έστειλε ο Georges d'Amboise στον

αδελφό του Emery, να οφείλονται τα αναγεννησιακά έργα που βρίσκουμε στη Ρόδο στην τελευταία δεκαετία του 15ου και στην πρώτη του 16ου αιώνα. Το ζήτημα απαιτεί περαιτέρω έρευνα.

75. Ό.π., σ. 217 (επιτύμβια πλάκα του Nicolas de Montmirel). Η δεύτερη πλάκα είναι αδημοσίευτη.

76. Ό.π., σ. 28.

77. Κόλλιας 1986, σ. 12. Κόλλιας 1992, σ. 90.

78. Ό.π.

79. Gabriel, 2, σ. 191-192.

80. Ό.π., σ. 102-107.

81. Ορλάνδος, σ. 230-236.

82. Αδημοσίευτο.

83. Luttrell, σ. 60-61. Κόλλιας 1994, σ. 83. Τσιρπανλής 1995, σ. 77.

Στρατιώτη⁸⁴ από την τάξη και πάλι του παροίκου στην τάξη του μαρινάριου. Τρίτο έγγραφο του 1494 αναφέρει τον πρωτομάστορα Αντώνιο του Παπά⁸⁵ να μετέχει σε επιτροπή, που είχε οριστεί από το ιπποτικό τάγμα για την παραλαβή οχυρωματικού έργου στο κάστρο του Αποστόλου Πέτρου, στο Πετρούμι, στο σημερινό Bundfum, που βρίσκεται στη μικρασιατική ακτή απέναντι από την Κω, στη θέση της αρχαίας Αλικαρνασσού. Αργότερα, στο δεύτερο τέταρτο του 16ου αιώνα, βρίσκεται στη Μάλτα⁸⁶ και φροντίζει τις οχυρώσεις της ο πρωτομάστορας Νικόλας Φλεβάρης⁸⁷ (*Maestro Nicola Flavari di Rodi, Muratore et Capomastro delle opere de muraglie de la religione*), που εγκατέλειψε την οικογένειά του, σύμφωνα με έγγραφο του Αρχείου της Μάλτας, σύζυγο και παιδιά, το 1522, για να ακολουθήσει το ιωαννίτικο τάγμα. Αυτά και μόνο γνωρίζουμε, μέχρι στιγμής τουλάχιστον, γι' αυτούς τους τέσσερις πρωτομάστορες. Είναι φανερό ότι ήταν απλοί άνθρωποι του λαού. Οι δύο μάλιστα, ο Γεώργιος Singan ή Τούρκος και ο Θεόδωρος Στρατιώτης, ανήκαν σε κατώτερη τάξη – ήταν πάροικοι, ήταν εξηρημένοι.

Ο πλέον γνωστός πρωτομάστορας είναι ο Μανόλης Κούντης⁸⁸, που το όνομά του, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, είναι χαραγμένο στη δίγλωσση επιγραφή του 1457, την εντειχισμένη δυτικά του βόρειου ανοίγματος της πύλης του Αγίου Ιωάννου (Εικ. 1 και 6). Είναι η πρώτη φορά και η μοναδική, από όσο ξέρω, που οι ιππότες επιτρέπουν να εντειχιστεί πλάκα με την αναγραφή του ονόματος ενός πρωτομάστορα. Ήθελαν οι ιππότες να τιμήσουν τον Κούντη για τις πολλές υπηρεσίες του προς το τάγμα και για την σημαντική συμβολή του στην άμυνα της Ρόδου; Πιθανώς. Ήταν όμως ο μόνος πρωτομάστορας που συνέβαλε στην οικοδόμηση ή τη βελτίωση των τειχών; Το θέμα μένει ανοικτό μέχρις ότου νέα στοιχεία έλθουν στο φως για την πιθανή λύση του προβλήματος.

Οι πρωτομάστορες λοιπόν που γνωρίζουμε μέχρι τώρα, έστω και ελάχιστα, είναι Έλληνες. Λατίνοι, δυτικο-

ευρωπαίοι πρωτομάστορες ή αρχιτέκτονες ήλθαν και δούλεψαν στη Ρόδο; Ποιοι εφάρμοσαν στις οχυρώσεις τα δυτικοευρωπαϊκά αμυντικά και μορφολογικά στοιχεία; Υπάρχουν ενδείξεις ότι είχαν έλθει στη Ρόδο και δυτικοευρωπαίοι πρωτομάστορες ή αρχιτέκτονες που σχεδίασαν και οικοδόμησαν κτίρια και τμήματα οχυρώσεων και δίδαξαν στην ντόπια μαστοράτσα τη νεότερη στη Ρόδο αρχιτεκτονική.

Η παραπάνω υπόθεση ενισχύεται από το γεγονός ότι τρεις σημαντικές προσωπικότητες Λατίνων ανέλαβαν να διευθύνουν οικοδομικά έργα: Ο κομεντόρης Pierre Clouet, ο πριόρης της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννου του Κολλάκιου και κατόπιν καθολικός αρχιεπίσκοπος Ρόδου (*archiepiscopus Colossensis*) Jean Morel και ο μεγάλος μάγιστρος Pierre d'Aubusson.

Ο πρώτος αναφέρεται στην επιγραφή⁸⁹ πάνω από τη μικρή πόρτα δυτικά της βορινής πύλης (επί της οδού των Ιπποτών) του νοσοκομείου. Πάνω σε μια πλάκα από γκρίζο μάρμαρο είναι λαξευμένα στη μέση το οικόσημο του ιπποτικού τάγματος και δεξιά και αριστερά το οικόσημο του Pierre Clouet. Από κάτω, πάνω σε μια ανάγλυφη ταινία, είναι λαξευμένη η επιγραφή: *Diligent de leuvre solliciter enfermie. F(r)ère P(ierre) Clouet Command(eur) MCCCCXXXVIII Compli fut Lospital tout neuf.*

Η επιγραφή απασχόλησε από το πρώτο τέταρτο του 19ου αιώνα τους μελετητές της μεσαιωνικής ιστορίας της Ρόδου. Πρώτος που την αναφέρει και τη μεταγράφει είναι ο περιηγητής Rottiers⁹⁰ που χαρακτηρίζει, ατεκμηρίωτα, τον αναφερομένο σε αυτή κομεντόρη P. Clouet ως αρχιτέκτονα του νοσοκομείου. Στη συνέχεια ανακαλύπτει φανταστικά οικόσημο του Clouet και σε άλλα μνημεία της Ρόδου. Στη συνέχεια ο Μπιλιότης⁹¹ επαναλαμβάνει όσα γράφει ο Rottiers. Πρώτος ο Picenardi⁹² αμφιβάλλει για την αποδιδόμενη στον Clouet από τους παραπάνω συγγραφείς ιδιότητα του αρχιτέκτονα ή μηχανικού. Πρώτη αναφορά του P. Clouet γίνεται από τον Bosio⁹³ στον κατάλογο των ιπποτών που πήραν μέ-

84. Τσιρπανλής 1988, σ. 6 σημ. 2. Τσιρπανλής 1995, σ. 77 και 490-491. Κόλλιας 1994, σ. 83.

85. Gabriel, 1, σ. 148-149. Egidi, σ. 69. Gerola 1930, σ. 1022. Κόλλιας 1994, σ. 83 σημ. 96. Τσιρπανλής 1995, σ. 77.

86. V. Bonello, *il primo architetto dell'ordine a Malta, Melita Historica* 1, I (1952), σ. 3-6.

87. Ο φράγκος γραφέας του εγγράφου, μη κατανοώντας το σύνθημα, ακόμα και τώρα, ροδιακό επώνυμο Φλεβάρης, το μετέφρασε σε Flavaris (είναι ενδεικτικό ότι ο τηλεφωνικός κατάλογος του

1998 περιέχει 48 αριθμούς τηλεφώνων, τα οποία κατέχουν ρόδιοι με το επώνυμο Φλεβάρης).

88. Βλ. υποσημ. 28 και 29.

89. Gabriel, 2, σ. 27.

90. Rottiers, σ. 260 και 317.

91. Μπιλιότης, 2, σ. 172.

92. Picenardi, σ. 31-32.

93. Bosio, σ. 64 και 424.

ρος στην πολιορκία του 1480, χωρίς όμως να του αποδίδει καμιά ιδιότητα. Σε έγγραφο⁹⁴ επίσης στα Αρχεία του Calvados, όπου αναφέρεται ως κομεντόρης του Baug και του Courval, δεν του αποδίδεται και η ιδιότητα του αρχιτέκτονα ή μηχανικού.

Ο Gerola⁹⁵, αν και ασχολείται με την ερμηνεία της επιγραφής, αποφεύγει να πάρει θέση ως προς την ιδιότητα του Clouet. Παρ' όλα αυτά στην επιγραφή του νέου ιπποτικού νοσοκομείου με σαφήνεια αναφέρεται ότι ο P. Clouet τελείωσε ή συμπλήρωσε ή έκανε εντελώς νέο το νοσοκομείο (...*compli fut Lospital tout neuf*). Επομένως, ασχολήθηκε με το έργο της οικοδόμησης και της αποπεράτωσης του κτιρίου, πιθανώς όμως η αποστολή του να περιοριζόταν στο συντονισμό των εργασιών, χωρίς βέβαια να αποκλείεται το γεγονός ο P. Clouet να είχε και γνώσεις αρχιτεκτονικής ή μηχανικής. Πάνω από την πύλη του καταλύματος της γλώσσας της Γαλλίας είναι εντειχισμένη επιγραφή⁹⁶, χαραγμένη πάνω σε πλάκα από γκρίζο μάρμαρο, όπου αναφέρεται ο Emery d'Amboise ως μεγάλος πριόρης της Γαλλίας και η χρονολογία 1492. Αριστερά της επιγραφής είναι σκαλισμένο το οικοδόμημα του τάγματος των Ιωαννιτών και δεξιά του d'Amboise. Κάτω και από τα δύο παραπάνω οικοδόμημα διακρίνεται εκείνο του P. Clouet. Ήταν υπεύθυνος για την οικοδόμηση και αυτού του κτιρίου ο γάλλος κομεντόρης;

Παρόμοια είναι και η περίπτωση του Jean Morel. Ενώ ήταν πριόρης, δηλαδή ανώτατος αξιωματούχος της εκκλησιαστικής ιεραρχίας του τάγματος, πήρε την άδεια το 1437 να ανακαινίσει εκ θεμελίων την κατοικία⁹⁷ του (*Canonica Conventuale*), που είχε ήδη οικοδομήσει το 1433⁹⁸. Αργότερα, στις 20.3.1441, ο μεγάλος μάγιστρος

και το συμβούλιο του υπέγραψαν συμφωνία με τον Morel⁹⁹, που ανέλαβε την εποπτεία για το κτίσιμο του νέου νοσοκομείου¹⁰⁰. Εξάλλου, ο πριόρης Morel¹⁰¹ είχε οριστεί από το 1437, μαζί με το μεγάλο κομεντόρη Ιωάννη Cavalion, εκτελεστής της διαθήκης του Anton Fluvian και διαχειριστής του κληροδοτήματός του για την οικοδόμηση του νέου νοσοκομείου.

Το γεγονός ότι ανέλαβε ο Morel να διευθύνει την εκτέλεση δύο σημαντικών οικοδομικών έργων, δηλαδή το κτίσιμο της *Canonica Conventuale* και του νέου νοσοκομείου, πιθανώς να είναι ένδειξη ότι ο πριόρης διέθετει, εκτός των άλλων, και γνώσεις μηχανικής ή αρχιτεκτονικής. Σε παπικό όμως έγγραφο της 10.2.1447 ο Morel χαρακτηρίζεται μόνο ως «*Utriusque iuris doctor*»¹⁰², δηλαδή διδάκτορας του δικαίου.

Η τρίτη προσωπικότητα Λατίνου που γνώριζε την οικοδομική τέχνη και ιδιαίτερα των οχυρώσεων ήταν ο μεγάλος μάγιστρος Pierre d'Aubusson. Ο βιογράφος του Bouhours αναφέρει μεταξύ των άλλων ότι ο P. d'Aubusson «...σπούδασε τα μαθηματικά και κυρίως το τμήμα των μαθηματικών που αφορούσε την πολεμική τέχνη»¹⁰³. Εκτιμώντας αυτές τις γνώσεις του και πιθανώς και άλλα προσόντα του d'Aubusson ο μεγάλος μάγιστρος G. B. degli Orsini τον διόρισε το 1472 επόπτη¹⁰⁴ όλων των οχυρωματικών έργων, θέση την οποία κράτησε μέχρι το 1476, έτος θανάτου του degli Orsini και εκλογής του ίδιου ως μεγάλου μάγιστρου.

Στις 18 Δεκεμβρίου του 1476, λίγους μήνες μετά την ανάληψη της εξουσίας από τον Pierre d'Aubusson, το συμβούλιο του τάγματος αναθέτει στον ίδιο το μεγάλο μάγιστρο την ανοικοδόμηση τμήματος του τείχους¹⁰⁵ του λμμανιού μεταξύ της πύλης του Ταρσανά και της

94. Picenardi, σ. 32.

95. Gerola 1914α, σ. 291. Gerola 1914β, σ. 4.

96. Gabriel 2, σ. 45.

97. Τσιρπανλής 1995, σ. 94 και 294-298.

98. Gabriel, 2, σ. 89 σημ. 5. Τσιρπανλής 1995, σ. 94.

99. Τσιρπανλής 1995, σ. 95 και 403-404.

100. Για το νοσοκομείο βλ. Gabriel, 2, σ. 13-36.

101. Bosio, σ. 153.

102. Τσιρπανλής 1995, σ. 95 σημ. 2.

103. Bouhours, σ. 8.

104. Bosio, σ. 335. Gabriel, 1, σ. 109.

105. Το τμήμα του τείχους, που κατέρρευσε από την καταιγίδα, βρισκόταν σύμφωνα με την παραπάνω απόφαση: ... *retro Ecclesiam Cathedralem Sancte Mariae Castelli Rhodi et domum archiepiscopalem...*, δηλαδή «...πίσω από την Παναγία του Κάστρου της Ρόδου και του αρχιεπισκοπικού οίκου...». Ο αρχιεπισκοπικός οίκος δεν βρισκόταν στη σημερινή πλατεία Εβραίων Μαρτύρων, δηλα-

δή στο λεγόμενο «Ναυαρχείο», όπως αναφέρεται από τον Αγ. Τσοπανάκη, σ. 120, αλλά δίπλα και βόρεια της Παναγίας του Κάστρου (Gabriel, 2, σ. 170-174. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου). Επρόκειτο για την κατοικία του λατίνου αρχιεπισκόπου (archiepiscopus Colossensis) και όχι του ορθόδοξου μητροπολίτη. Αυτό το κτίριο δόθηκε με παπική βούλα το 1322 (*Archives de l'Orient Latin*, 1, σ. 269) στο λατίνο αρχιεπίσκοπο. Τα δύο λοιπόν κτίρια (η Παναγία του Κάστρου και ο αρχιεπισκοπικός οίκος) δεν δηλώνουν τα όρια του τείχους που κατέπεσε, αλλά ένα μικρό τμήμα του, που διακρίνεται ακόμα και σήμερα από την πλευρά του λμμανιού. Φαίνονται σαφώς το παλαιότερο τμήμα στο κάτω μέρος με μεγάλες πωροπλίνθους και το νεότερο με μικρές.

Έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι το κτίριο που αναφέρεται σήμερα ως «Ναυαρχείο» ήταν η κατοικία του ορθόδοξου μητροπολίτη (Gabriel, 2, σ. 114). Τα στοιχεία όμως για την αποδοχή αυτής της υπόθεσης είναι αρκετά ισχνά.

πύλης του Κολλάκιου (πύλη Καστελλανίας) (Εικ. 1), που είχε καταρρεύσει πρόσφατα από θεομηνία¹⁰⁶. «Και επειδή», αναφέρει η απόφαση¹⁰⁷ (Nat. Library of Malta Lib. Concilio Arch. 75, φ. 145), «κανένας δεν έχει τη σχετική καταλληλότητα και μεγάλη ευκολία και επιμέλεια να το εκτελέσει εκτός από τον ίδιο το Σεβασμώτατο κύριο Μάγιστρο, που ανέκαθεν είναι ολόψυχα διατεθειμένος να κάμνει αυτά και έχει και δούλους και τεχνίτες γι' αυτό, παρακλήθηκε από τους κυρίους του εν λόγω Συμβουλίου ο εν λόγω Σεβασμώτατος κύριος Μάγιστρος να ενεργήσει να κτίσει το ίδιο το τείχος και έτσι ο ίδιος ο Σεβασμώτατος κύριος Μάγιστρος κατά παράκληση του εν λόγω Σεβαστού Συμβουλίου για την τιμή και ωφέλειαν του Τάγματος ανέλαβε αυτός την υποχρέωση... αν και έχει αναλάβει και πολλά άλλα έργα επιδιορθώσεων». Δεν υπάρχει λοιπόν αμφιβολία, σύμφωνα με αυτά που αναφέρονται στο παραπάνω έγγραφο, ότι ο P. d'Aubusson ανέλαβε το έργο της ανοικοδόμησης του θαλασσινού τείχους του Κολλάκιου ως εργολάβος, ο οποίος μάλιστα είχε συγκεροτημένα συνεργεία από σκλάβους και τεχνίτες (*qui habet sclavos et operarios*). Επίσης, στο ίδιο έγγραφο τονίζονται οι γνώσεις και η επιδεξιότητα του μεγάλου μαγίστρου σχετικά με την οικοδομική τέχνη. Το έργο, αν κρίνουμε από την επιγραφή¹⁰⁸ την εντειχισμένη πάνω σε αυτό το τμήμα του τείχους, τελείωσε το δεύτερο εξάμηνο του 1478. Σε μια προγενέστερη απόφαση¹⁰⁹ του συμβουλίου του τάγματος (Nat. Library of Malta Lib. Concilio Arch. 75, φ. 118 bis-119), χρονολογημένη στις 2 Ιουλίου 1476 λίγες μέρες μετά την εκλογή του P. d'Aubusson ως μεγάλου μαγίστρου, ορίστηκε να επισκευαστεί το ετοιμόρροπο τείχος του Ταρσανά¹¹⁰. Προφανώς πρόκειται για το ίδιο τμήμα του τείχους που κατέρρευσε στη διάρκεια του χειμώνα της ίδιας χρονιάς από τη γνωστή θεομηνία. Είναι φανερό ότι και με αυτή την απόφαση ο P. d'Aubusson αναλάμβανε ως εργολάβος τις εργασίες επισκευής.

Το 1366 παραχωρήθηκαν στον Barello Assanti¹¹¹ από το τάγμα των Ιωαννιτών ως φέουδα τα νησιά Τήλος, Χάλκη και η νησίδα Αλμιά, με την υποχρέωση ο φεουδάρχης, εκτός των άλλων, να κτίσει στην Αλμιά ισχυρό πύργο σύμφωνα με σχέδιο που θα του παρέδιδαν δύο ιππότες. Από τα μέσα τουλάχιστον του 14ου αιώνα οι Ιωαννίτες εκτελούσαν οχυρωματικά έργα σύμφωνα με σχέδια που εκπονούσαν μηχανικοί ή πρωτομάστορες που είχαν γνώσεις μηχανικής.

Ο Gerola¹¹² αμφισβήτησε τη γνώση της μηχανικής από τους ρόδιους πρωτομάστορες. Πράγματι, υπάρχει το πρόβλημα αν οι Έλληνες πρωτομάστορες ήταν απλά και μόνο άξιοι και ικανοί να πελεκούν την πέτρα και να κτίζουν οχυρά μεγάλης αντοχής ή αν κάποιος από αυτούς ήταν και γνώστης της μηχανικής επιστήμης. Με τα σημερινά δεδομένα της επιστημονικής έρευνας δεν είναι εύκολο να δοθεί απάντηση. Ένα όμως είναι το γεγονός, ότι από τα μέσα του 15ου αιώνα βρισκόμαστε εμπρός σε μια επανάσταση στην πολεμική τέχνη. Η εφεύρεση της πυρίτιδας από το 14ο αιώνα και η γενίκευση της χρήσης της στο 15ο αιώνα επέβαλε θεμελιώδεις αλλαγές στα όπλα και στην τακτική της επίθεσης και της άμυνας. Τώρα πια δεν αρκούν οι εμπειρικές γνώσεις των μαστόρων και των στρατιωτικών για να οχυρωθεί μια θέση. Απαιτούνται γνώσεις μαθηματικών και μηχανικής.

Η πρώτη μνεία για παρουσία μηχανικών στη Ρόδο γίνεται από τον ιστορικό του ιπποτικού τάγματος, τον Bosio¹¹³. Περιγράφοντας την πολιορκία της Ρόδου από τους Τούρκους το 1480, αναφέρει το γερμανό μηχανικό Γεώργιο Φραππάν ή Μαστρογιώργη, που πρόδωσε τους ιππότες βοηθώντας τους Τούρκους και τελικά απαγχονίστηκε από τους Ιωαννίτες. Επίσης, ο ίδιος ιστορικός γράφει ότι κάποιος ανώνυμος μηχανικός¹¹⁴ στη διάρκεια της πολιορκίας του 1480 συμβούλευσε τους πολιορκημένους να κατασκευάσουν μια πολεμική μηχανή. Ο ιππότης Sabba da Castiglione¹¹⁵, σε ένα

106. Από όσα αναφέρει ο Bosio, σ. 365, υποθέτουμε ότι η αναφερόμενη στο ιπποτικό έγγραφο θεομηνία έγινε στα τέλη Νοεμβρίου ή στις αρχές Δεκεμβρίου 1476.

107. Gabriel, 2, σ. 228-229 (με πολλά λάθη στη μεταγραφή του εγγράφου). Τσοπανάκης, σ. 117-118 (τα αποσπάσματα της μετάφρασης του λατινικού εγγράφου στα ελληνικά τα αντλήσαμε από το άρθρο του Αγ. Τσοπανάκη, σ. 118-119).

108. Η επιγραφή αναφέρει ότι το έργο περατώθηκε το 1478, στη διάρκεια του δεύτερου έτους της μαγιστρίας του P. d'Aubusson: *MCCCCLXXVIII. Reve(rendissimus) D(ominus) F(rater) Petrus Dau-busso(n) Rhodi Mag(iste)r M(e)n)ia Co(n)didit Mag(isterii an(n)o II.*

Βλ. Gabriel, 1, σ. 68-69 και 101, εικ. 61 και πίν. XXX, 2.

109. Gabriel, 1, σ. 114 και 147-148.

110. Ο Ταρσανάς καταλάμβανε το βορειοανατολικό τμήμα της μεσαιωνικής πόλης και νοτιοανατολικά του Ταρσανά βρισκόταν η Παναγία του Κάστρου και ο αρχιεπισκοπικός οίκος (βλ. Gabriel, 1, σ. 10-11).

111. Bosio, σ. 105. Gabriel, 1, σ. 115 σημ. 1.

112. Gerola 1930, σ. 1021-1022.

113. Bosio, σ. 393, 400, 411 και 412.

114. Ό.π., σ. 410.

115. Luzio, σ. 109. Gerola 1930, σ. 1023.

γράμμα του το 1507 προς την Isabela Gonzaga d'Este, αναφέρει έναν επίσης ανώνυμο μηχανικό από την Κρεμόνα, ο οποίος ήταν εγκατεστημένος στη Ρόδο.

Αρκετές είναι οι πληροφορίες για κάποιους σημαντικούς ιταλούς μηχανικούς, που βοήθησαν τους ιπότες στα τελευταία έξι ή επτά χρόνια του επιθανάτιου ρόγυχου της Ρόδου.

Ο μηχανικός Matteo Gioeni¹¹⁶ είχε εγκατασταθεί στη Ρόδο και το 1521 παίρνει τον τίτλο του μηχανικού του ιπποτικού τάγματος. Επίσης κατασκευάζει ανάγλυφο ομοίωμα της πόλης της Ρόδου, το οποίο ο μεγάλος μάγιστρος F. del Carretto έστειλε στον πάπα Λέοντα Ι'. Ένας άλλος φημισμένος μηχανικός φθάνει στη Ρόδο με πρόσκληση του Fabrizio del Carretto το 1519, ο Basilio dalla Scuola¹¹⁷. Το 1520, σε συνεργασία με το «Mastro Gioeni», ενισχύει τμήμα του τείχους δυτικά της πύλης του Αγίου Ιωάννου. Επίσης, επισκέπτεται για να δώσει οδηγίες τα κάστρα και άλλων νησιών της Δωδεκανήσου. Πριν φύγει, το 1521, αφήνει στα χέρια των ιπποτών τα σχέδια της μετασκευής της οχύρωσης στη θέση μάχης της «γλώσσας» της Ωβέρνης. Αυτό το έργο θα το εκτελέσει ο μεγάλος μάγιστρος Ph. Villiers de l'Isle-Adam.

Δύο ακόμα μηχανικοί, ο Gerolamo Bartolucci και ο Gabriele Tadino da Martinengo¹¹⁸, βρέθηκαν στη Ρόδο στη διάρκεια της πολιορκίας του 1522 και προσέφεραν πολλά στην εξουδετέρωση των τουρκικών υπονομεύσεων του τείχους, ιδιαίτερα ο δεύτερος, αλλά είναι σχε-

δόν βέβαιο ότι δεν σχεδίασαν ούτε κατασκεύασαν νέο έργο, εξαιτίας των πολεμικών επιχειρήσεων.

Η συμβολή¹¹⁹, λοιπόν, των ιταλών μηχανικών στην ενίσχυση των οχυρώσεων της Ρόδου ήταν μικρή παρά τα όσα έγραψε ο Gerola και άλλοι ιταλοί ερευνητές. Από τους γνωστούς μέχρι τώρα ιταλούς μηχανικούς Mateo Gioeni, Basilio dalla Scuola, Gerolamo Bartolucci και Gabriele Tadino da Martinengo, ο πρώτος μόνο φαίνεται να σχεδίασε και να διηύθυνε έργα στις ροδιακές οχυρώσεις. Ο Basilio dalla Scuola χρησιμοποιήθηκε κυρίως ως σύμβουλος για τη βελτίωση οχυρωμένων θέσεων και οι δύο τελευταίοι, Gerolamo Bartolucci και Gabriele Tadino da Martinengo, έπαιξαν επίσης το ρόλο συμβούλου για την αντιμετώπιση των τουρκικών υπονομεύσεων των τειχών. Εν τούτοις είναι φανερό, έστω και από τα λίγα στοιχεία που διαθέτουμε, ότι ήδη από το τρίτο τέταρτο του 14ου αιώνα τα οχυρωματικά έργα στην ιπποτοκρατούμενη Δωδεκάνησο εκτελούντο βάσει σχεδίων που παρεδίδοντο από τους ιπότες στους υπεύθυνους του έργου. Οι μέχρι τώρα γνωστοί μηχανικοί, ανώνυμοι ή επώνυμοι, είναι δυτικοευρωπαίοι. Αντίθετα, μέχρι τα μέσα περίπου του 15ου αιώνα οι περισσότεροι απλοί τεχνίτες και οι πρωτομάστορες φαίνεται ότι προέρχονταν από το ντόπιο ελληνικό στοιχείο. Στο δεύτερο μισό όμως του 15ου και στις αρχές του 16ου αιώνα ιχνηλατούμε την παρουσία δυτικοευρωπαϊών τεχνιτών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AStLomb: Archivio Storico Lombardo

Αχειμάστου-Ποταμιάνου: Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Η εκκλησία της Παναγίας του Κάστρου της Ρόδου, *ΑΔ* 23 (1968), Μελέται, σ. 221-263.

Δουκάκης: Κ. Δουκάκης, *Ο μέγας συναξαριστής*, 1-12, Αθήνα 1966.

Κόλλιας 1986: Ηλ. Κόλλιας, *Δύο ροδιακά ζωγραφικά σύνολα της εποχής της ιπποτοκρατίας. Ο Αγ. Νικόλαος στα Τριάντα και η Αγ. Τριάδα (Ντολαπλί Μετζίτ) στη μεσαιωνική*

πόλη, Αθήνα 1986.

Κόλλιας 1992: Ηλ. Κόλλιας, Τοπογραφικά προβλήματα της μεσαιωνικής αγοράς της Ρόδου και του νότιου τείχους του Κολλάκιου «Versus Civitatem», *Ιστορία και προβλήματα συντήρησης της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου*, Αθήνα 1992, σ. 81-108.

Κόλλιας 1994: Ηλ. Κόλλιας, *Η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και το παλάτι του μεγάλου μαγίστρου*, Αθήνα 1994.

Μπιλιότης: Ε. Μπιλιότης, *Η νήσος Ρόδος*, Ρόδος 1881.

116. Bosio, σ. 624. Gabriel, 1, σ. 115. Gerola 1930, σ. 1024-1025.

117. Gabriel, 1, σ. 115. Gerola 1930, σ. 1024-1025.

118. Gerola 1915. Tadini.

119. Gerola 1930. Santoro.

- Πανοπούλου: Αγ. Πανοπούλου, Circa Mundiciam Civitalis. Μέτρα για την καθαριότητα του Χάνδακα από τον 14ο ως τον 17ο αιώνα, *Μνήμη Δ. Α. Ζακυνθινού, Σύμμεικτα* 9 (1994), σ. 183-212.
- Παπαχριστοδούλου: Χριστ. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου. Από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1948)*, Αθήνα 1994 (β' έκδοση συμπληρωμένη).
- Σαββίδης 1981: Αλ. Σαββίδης, Η Ρόδος και η δυναστεία των Γαβαλάδων την περίοδο 1204-1250 μ.Χ., *ΔΙΕΕ* 24 (1981), σ. 358-376.
- Σαββίδης 1983: Αλ. Σαββίδης, Η βυζαντινή δυναστεία των Γαβαλάδων και η ελληνοϊταλική διαμάχη για τη Ρόδο το 13ο αι., *Βυζαντινά* 12 (1983), σ. 405-428.
- Σαββίδης 1987: Αλ. Σαββίδης, *Βυζαντινά στασιαστικά και αντονομοστικά κινήματα στα Δωδεκάνησα και στη Μικρά Ασία, 1189-1240 μ.Χ.*, Αθήνα 1987.
- Ορλάνδος: Α. Ορλάνδος, *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων*, τχ. 2, Αθήνα 1958.
- Τσιωπανλής 1991: Ζ. Τσιωπανλής, *Η Ρόδος και οι Νότιες Σποράδες στα χρόνια των Ιωαννιτών ιπποτών (14ο-16ο αι.)*, Ρόδος 1991.
- Τσιωπανλής 1995: Ζ. Τσιωπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο και τις Νότιες Σποράδες από το Αρχείο των Ιωαννιτών ιπποτών*, Ρόδος 1995.
- Τσοπανάκης: Αγ. Τσοπανάκης. *Ροδιακά γλωσσολογικά μελετήματα*, Αθήνα 1992.
- Balducci: H. Balducci, *Orme del rinascimento italiano in Rodi al tempo dei Cavalieri*, Παβία 1931.
- Bosio: J. Bosio, *Dell'istoria della sacra religione et illustrissima militia di S. Giovanni gerosolimitano*, 2, Βενετία 1695.
- Bouhours: Bouhours, *Histoire de Pierre d'Aubusson Grand-Maitre de Rhodes*, Παρίσι 1677.
- Egidi: P. Egidi, Di un'iscrizione medievale italo-greca sulle mura di Rodi, *Atti della Reale Accademia delle Scienze di Torino* 63 (1928), σ. 61-69.
- Enlart: C. Enlart, Manuel d'archéologie française depuis les temps mérovingiens jusqu'à la renaissance. Architecture. Architecture civile et militaire, Παρίσι 1904.
- Gabriel: A. Gabriel, *La cité de Rhodes*, 1-2, Παρίσι 1921-1923.
- Gerola 1914α: G. Gerola, I monumenti medioevali delle Tredici Sporadi, *ASAtene* 1 (1914).
- Gerola 1914β: G. Gerola, Il restauro dello Spedale dei Cavalieri a Rodi, *L'arte* (εκδ. Venturi), Ρώμη 1914.
- Gerola 1915: G. Gerola, L'opera di Basilio della Scuola per le fortificazioni di Rodi, *Atti delle R. Istituto Veneto* 74 (1915).
- Gerola 1930: G. Gerola, Il contributo dell'Italia alle opere d'arte militare rodiesi, *Atti del Reale Veneto di Scienze, Lettere ed Arti LXXXIX*, 2 (1930), σ. 1015-1027.
- Le Grand: L. Le Grand, Relation de pèlerinage à Jerusalem de Nicolas de Martoni, notaire italien (1394-1395), *ROL* 3 (1895), σ. 640-642.
- Le Roulx: J. Delaville Le Roulx, *Les Hospitaliers en Terre Sainte et à Chypre (1100-1310)*, Παρίσι 1904.
- Luchino dal Campo: G. Ghinassi, Viaggio o Gerusalemme di Nicolo da Este descritto da Luchino dal Campo, *Miscellanea di opuscoli inediti o rari dei secoli XIV e XV*, Τορίνο 1861, σ. 114-115 και 142-143.
- Luttrell: A. Luttrell, The Servitudo Marina at Rhodes: 1306-1462, *Serta Neograeca*, Amsterdam 1975, σ. 50-65.
- Luzio: A. Luzio, Lettere inedite di fra Sabba da Castiglione, *AStLomb*, 2a serie, 3 (1921).
- Picenardi: F. Guy Sommi Picenardi, *Itinéraire d'un chevalier de Saint-Jean de Jérusalem dans l'île de Rhodes*, Lille 1900.
- Poutiers: J-Ch. Poutiers, *Rhodes et ses chevaliers (1306-1523). Approche historique et archéologique*, Λίβανος 1959.
- Rottiers: Le Colonel Rottiers, *Description des monuments de Rhodes*, Βρυξέλλες 1830.
- Sanseverino: G. Maruffi, *Viaggio in Terra Santa fatto e descritto per Roberto da Sanseverino*, Μπολώνια 1888.
- Santoro: Rodo Santoro, G. Gerola é A. Gabriel Sui Bastioni di Rodi, *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti* 147 (1988-89), σ. 29-51.
- Tadini: G. Tadini, Gabriele Tadino detto il Martinengo eroe della difesa di Rodi, *Atti dell'Ateneo di Scienze, Lettere ed Arti* 35 (1970-1971).
- Thenaud: Ch. Schefer, Le voyage d'Outremer de Jean Thenaud, gardien du Couvent de Cordeliers d'Angoulême, *Recueil de voyages et de documents pour servir à l'histoire de la géographie* 5 (1884), σ. 123-137.
- Trevisan: Ch. Schefer, Voyage du magnifique et très illustre chevalier et procureur de Saint-Marc Domenico Trevisan, ambassadeur de l'illustrissime gouvernement vénitien auprès du sérénissime Seigneur, le Grand Soudan du Caire, *Recueil de voyages et de documents pour servir à l'histoire de la géographie* 5 (1884), σ. 143-226.
- Vertot (1726): A. de Vertot, *Histoire des chevaliers Hospitaliers de S. Jean de Jérusalem, appelés depuis les Chevaliers de Rhodes et aujourd'hui les chevaliers de Malte*, 1-4, Παρίσι 1726.
- Waldstein-Wartenberg: B. Waldstein-Wartenberg, Die Mittelalterlichen Bauten von Rhodos auf der Grundlage von Beschreibungen zeitgenössischer Reisender, *Annales de l'Ordre Souverain Militaire de Malte*, juillet-décembre 1977, σ. 51-64.

Elias E. Collias

MASTER MASONS “PROTOMASTORES” AND ENGINEERS OF THE MEDIEVAL FORTIFICATIONS OF RHODES

In the 13th century, it is certain that Rhodes was strongly fortified. The Byzantine army of emperor John Vatatzes failed to capture it in 1233; the same happened later when, in 1248, the Genoese occupied the town while it was unguarded. It was with great difficulty and after negotiations that the Byzantine army was able to recover it. The Knights Hospitaller laid siege to it for three or four years (1306-1309 or 1310) until its defenders finally surrendered on terms.

From the early decades of the 14th century it appears that the Knights began strengthening and expanding the defences of the town (cf. travellers' accounts, information from archival material, saints' Lives and Bosio's History). Grand masters Juan Fernandez Heredia (1377-1396) and Philibert de Naillac (1396-1421) reinforced and reorganised the defences of the Northeast part of the town and the harbour. Grand Master Anton Fluvian (1421-1437) extended the enceinte to the west and south, enlarging the perimeter of the town approximately as far as the Gate of St. John to the Southeast. Grand master Jean Bonpart de Lastic (1437-1454) continued Fluvian's work; it was probably he who enclosed the Jewish quarter to the east within the fortifications. The bilingual inscription (Italian/Greek) of 1457, mounted on the wall by the Gate of St. John, and citing Manolis Kountis as chief master-mason of “all the new walls” of Rhodes, signifies the completion of the expansion of the city wall. In any case, it is certain that the defences were completed, reaching their present extent, in the times of grand master Pedro Ramon Zacosta (1461-1467). In 1465 an order was published reallocating posts of combat to the different Tongues of the Order along the new walls.

A large part of the unskilled workforce for the building of the walls was usually composed of slaves (information from travellers' accounts and Bosio). The Knights might also extract forced labour from the local inhabitants or hire free

workmen, the so-called *homines* or *argodulatoi*. The works were executed by masters or *magistri muratores* and were designed and supervised by the *protomastores*. Very few of their names are known to us so far and, perhaps by accident, they are all Greek: George Singan (the Gypsy?) or “the Turk”, Theodore Stratiotes, Antonios “tou Papa”, Manolis Kountis and Nicholas Flevaris.

It is almost certain that Western masons, master-masons or architects were also active on Rhodes; they designed and built various edifices and parts of the defences, teaching the local workforce the freshly-arrived Western architecture. Commander Pierre Clouet and Jean Morel, prior of the church of St. John in the Collachio (later Catholic bishop of Rhodes) are mentioned as having directed the construction of important buildings; but we lack definite information that they possessed architectural or engineering knowledge. In contrast, it is certain that grand master Pierre d'Aubusson (1476-1503) had a knowledge of engineering. When Giovanni Battista degli Orsini, his predecessor, was grand master, he undertook contractually works of construction, repair or modification of the defences as supervisor of the fortifications. Later, as head of the Knightly state, he did the same (cf. Nat. Library of Malta, Lib. Consiliorum Arch. 75, f. 118 bis-119 and Nat. Library of Malta, Lib. Consiliorum Arch. 75, f. 145).

Engineers specializing in fortification design are mentioned by the sources as arriving in Rhodes in the second decade of the 16th century. Of these, Matteo Gioeni seems to have designed and directed works on the Rhodian defences. Basilio dalla Scuola was used by the Knights mostly as an adviser for the improvement of strongpoints. Gerolamo Bartolucci and Gabriele Tadino da Martinengo reached Rhodes during its last siege of 1522 and were used by the Hospitallers principally as advisers as to the best ways of coping with Ottoman mining operations and the defence of the town in general.